

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Π.Μ.Σ.: Ιδιωτικό Διεθνές Δίκαιο, Δίκαιο Διεθνών Συναλλαγών και Συγκριτικές Νομικές Σπουδές

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: Συγκριτικές Νομικές Σπουδές

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ: 2020-2021

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της Ανδρεάνας Πελεκούδα - Οικονόμου

ΑΜ: 7340012320007

*Νομικός και Πολιτιστικός Πλουραλισμός: Η Σαρία και η Μουσουλμανική
Μειονότητα των Ελλήνων της Θράκης.*

Επιβλέποντες:

Επίκουρος Καθηγητής Ανδρέας Δ. Χέλμης

Καθηγήτρια Ελίνα Ν. Μουσταΐρα

Αναπληρωτής Καθηγητής Φίλιππος Κ. Βασιλόγιαννης

Αθήνα 2021

Copyright © Ανδρέα Πελεκούδα – Οικονόμου, 2021

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τη συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα μελέτη έχει ως πρώτο στόχο να καταδείξει τη σημαντικότητα του νομικού πλουραλισμού ως εργαλείου για το σύγχρονο δίκαιο. Η διαμόρφωση των δικαιοταξιών επηρεάζεται μεταξύ άλλων από τις πολιτιστικές καταβολές και παραμέτρους του κάθε λαού, γεγονός που πρέπει να γίνει κατανοητό από τους ρυθμιστές του δικαίου. Παρουσιάζονται τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά την ελληνικής μουσουλμανικής μειονότητας που διαβιεί στη Δυτική Θράκη, μία εξέχουσα πολυπολιτισμική περιοχή στον χώρο των Βαλκανίων. Οι Πομάκοι, Τούρκοι και Ρομά της περιοχής συνδέονται μέσω της μουσουλμανική θρησκείας, και συνυπάρχουν επί σειρά ετών ως αναγνωρισμένη μειονότητα της Θράκης. Αναλύεται, το νομικό πλαίσιο του ισλαμικού δικαίου μέσω του ιερού μουσουλμανικού νόμου και η νομοθετική εξέλιξη εφαρμογής της Σαρία εντός της ελληνικής επικράτειας. Δίδεται έμφαση στις οικογενειακές και κληρονομικές σχέσεις, οι οποίες κατεξοχήν ρυθμίζονται από την ισλαμική παράδοση. Τέλος, παρουσιάζονται όλα τα ζητήματα και οι προβληματισμοί που προκύπτουν σε μία πλουραλιστική δικαιοταξία, τόσο από εξωκρατικές παραμέτρους όσο και από εγχώριες.

ABSTRACT

This study focuses on demonstrating the significance of legal pluralism, as a tool for contemporary law. Legal order's formation is influenced, among other things, by the cultural background and parameters of each race, a fact that must be understood by the regulators of law. A second aim of this study is the presentation of the cultural characteristics of the Greek Muslim minority living in Western Thrace, as a prominent multicultural region in the Balkans. The Pomaks, Turks and Roma of the region are related through the Muslim religion, and they have coexisted for a number of years as a recognized minority in Thrace. Furthermore, the legal framework of Islamic law through the holy Muslim law and the legislative development of Sharia's application within the Greek territory are also analyzed in this paper, as emphasis is placed on family and hereditary relationships, which are primarily governed by Islamic tradition. Lastly, this study aims to present all the issues and concerns that arise in a pluralistic legal order, both from extraterrestrial and domestic parameters.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
B. ΝΟΜΙΚΟΣ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟΣ	7
B. I. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ.....	7
B. II. ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΙΚΟΥ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟΥ.....	8
B. III. ΣΥΣΧΕΤΙΣΗ ΝΟΜΙΚΟΥ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ...	10
B. IV. ΣΥΧΟΤΕΡΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΝΟΜΙΚΟΥ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟΥ.....	12
Γ. Ο ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗΣ ΜΕΙΟΤΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ	13
Γ. I. ΟΙ ΠΟΜΑΚΟΙ.....	14
Γ. II. ΟΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ ΡΟΜΑ.....	19
Γ. III. ΤΟΥΡΚΙΚΗΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ.....	21
Δ. Ο ΙΕΡΟΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ	22
Δ. I. ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟ ΕΡΕΙΣΜΑ.....	23
Δ. II. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ ΕΝΝΟΜΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ.....	25
Δ. III. ΡΥΘΜΙΣΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ.....	28
Δ. IV. Η ΑΠΟΦΑΣΗ ΣΤΑΘΜΟΣ ΤΟΥ ΕΛΔΑ.....	30
Δ. V. Η ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΗ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΜΟΥΦΤΗ.....	32
Δ. VI. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΗ ΕΦΑΦΜΟΓΗ.....	33
Ε. ΣΑΡΙΑ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ	36
ΣΤ. Η ΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ	38
Z. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	40
Η. ΕΠΙΛΟΓΟΣ	42

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	43
BIBΛΙΑ.....	43
ΜΕΛΕΤΕΣ & ΑΡΘΡΑ.....	44
ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ.....	46
ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ.....	46

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η διαφορετικότητα των δικαίων ανά τον κόσμο είναι δεδομένη, καθώς η μορφή που λαμβάνει ένα δίκαιο είναι αποτέλεσμα επηρεασμού πληθώρας συγκυριών όπως η νοοτροπία, η κουλτούρα, η ιστορία, ο πολιτισμός και πολλών άλλων στοιχείων που είναι δύσκολο να τα απαριθμήσει κανείς. Σίγουρα, η θρησκεία και οι πολιτισμικοί παράμετροι εξακολουθούν να χαρακτηρίζουν τη μοναδικότητα του κάθε λαού, οι οποίοι όταν «ταξιδεύουν» και «μετοικούν» παγκοσμίως μεταφέρουν αυτά τα στοιχεία.

Το δίκαιο δέχεται κάθε παρέμβαση και αλλαγή από την κοινωνία, η οποία όταν διαχέεται από ετερότητα, αβίαστα, την επικοινωνεί και στις έννομες τάξεις της. Ο νομικός πλουραλισμός είναι δεδομένος για τη διατήρηση του πολιτισμικού «ανήκειν» και του σεβασμού της ταυτότητας και των παραδόσεων.

Στο πλαίσιο ενός πολιτισμικού και νομικού διεθνισμού, ο νομικός πλουραλισμός αποτελεί την λύση στον κίνδυνο εξαφάνισης νομικών πολιτισμών, εξαιτίας της «απειλής» για ενοποίηση των δικαίων. Η αρμονική συνύπαρξη περισσότερων νομικών συστημάτων μπορεί να επιτευχθεί με την αρωγή του Σύγχρονου Συγκριτικού Δικαίου και της Ανθρωπολογίας του Δικαίου, εφόσον γίνει κατανόηση και αποδοχή άγνωστων προς το δικαίό μας νομικών πολιτισμών και στη συνέχεια προσπάθεια αντιμετώπισης των συγκρούσεων μεταξύ των δικαιοταξιών.

Άλλωστε, όπως σημειώνει και η H. Muir Watt, η αναζήτηση κοινών τόπων μεταξύ των νομικών κανόνων [διαφορετικών κρατών] ή πραγματιστικών λύσεων που να αποδεικνύουν μια κοινή νομική κληρονομιά, προϋποθέτει μια κατ' ουσία τεχνική, αν όχι αναιμική, θεώρηση του δικαίου, στην οποία θεώρηση παραβλέπονται, τόσο η πολιτική διάσταση του δικαίου γενικά όσο και οι επιστημολογικές και πολιτισμικές διαφορές των ποικίλων δικαίων.¹

Ο πολιτιστικός πλουραλισμός εμφανίζεται διάχυτος στην ελληνική κοινωνία, με την Θράκη να αποτελεί παράδειγμα κέντρου πολυπολιτισμικότητας στην χώρα μας, καθώς αναλογικά με τον δημογραφικό αριθμό των κατοίκων, οι μειονότητες της περιοχής, και συγκεκριμένα οι Πομάκοι, Τούρκοι και Ρομά, αποτελούν αριθμητικά σημαντικό μέρος τους πληθυσμού. Μέσω της εφαρμογής αρκετών διεθνών ή διακρατικών συμφωνιών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας αποδεικνύεται η συνεχής παρουσία των μουσουλμανικών μειονοτήτων

¹ Βλ. *Ελίνα Μουσταϊρα*, Δικαιικές επιρροές στο πλαίσιο του Συγκριτικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα 2013, σελ. 124.

στη Δυτική Θράκη, με σημαντικότερες τη Συνθήκη των Σεβρών το 1920 και τη Συνθήκη της Λωζάνης το 1923. Στα πλαίσια σεβασμού της θρησκευτικής ελευθερίας των προσώπων αυτών, εφαρμόζεται ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος (Σαρία) για την ρύθμιση οικογενειακών και κληρονομικών ζητημάτων και λειτουργούν αναγνωρισμένα από την ελληνική έννομη τάξη ιεροδικεία στον ως άνω νομό.² Ως εκ τούτου η παρουσία της θρησκευτικής δικαιοταξίας των μουσουλμάνων στην περιοχή της Θράκης αποτελεί εξέχον παράδειγμα νομικού πλουραλισμού.

B. ΝΟΜΙΚΟΣ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟΣ

B. I. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Η δυσκολία προσδιορισμού της έννοιας του δικαίου, τόσο από τη νομική επιστήμη όσο και από τον χώρο της κοινωνιολογίας του δικαίου, έχει αναδείξει το ζήτημα της αποδοχής και οριοθέτησης των κανόνων που ρυθμίζουν τις κοινωνικοπολιτικές σχέσεις, με βάση τη νομική μορφή που οι τελευταίοι λαμβάνουν. Εξάλλου, το γεγονός ότι, από το μεγαλύτερο μέρος των νομικών, γίνονται δεκτοί μόνο θετοί κρατικοκεντρικοί κανόνες δικαίου, προκαλεί προκείμενα για την ύπαρξη κανόνων ή δικαιοταξιών, οι οποίοι προέρχονται από διαφορετικές πηγές προέλευσης, αλλά παρ' όλα αυτά η επαναλαμβανόμενη πρακτική και αποδοχή τους -από μέρος του πληθυσμού είτε και από το ίδιο το κράτος - προβάλλει την ανάγκη συνύπαρξής τους με το θετικιστικό δίκαιο.

Με βάση, λοιπόν, την ποικιλομορφία των κανόνων δικαίου, και παραλλήλως λόγω των πλουραλιστικών τους πηγών, δημιουργήθηκε η έννοια του νομικού πλουραλισμού. Με τον όρο αυτό νοείται η έκφραση της συνύπαρξης περισσότερων νομικών κανόνων ή νομικών συστημάτων σε ένα συγκεκριμένο πληθυσμό ή σε μία γεωγραφική περιοχή.³ Οι κανόνες αυτοί, συνεπώς, μπορεί να έχουν και εξωκρατική προέλευση, ενώ πληθώρα πλουραλιστικών νομικών συστημάτων συναντάμε συχνότερα σε πρώην αποικιοκρατούμενα κράτη.⁴

Ως προς τη σπουδαιότητα του νομικού πλουραλισμού για τις δικαιοταξίες, η έννοια αυτή θεωρείται, ίσως, δεδομένη για την εναρμόνιση και ενοποίηση του δικαίου. Μιλώντας, όμως,

² Βλ. *Νομοθετικό Διάταγμα περί κύρωσης της Συνθήκης της Λωζάνης*, υπ' αριθ. 238/ΦΕΚ Α' / 25 Αυγούστου 1923, άρθρα 42 & 43.

³ Βλ. *Margaret Davies*, *Legal Pluralism*, Peter Crane and Herbert M. Kritzer, *The Oxford Handbook of Empirical Research*, Oxford University Press 2012, σελ. 805.

⁴ Βλ. *Ελίνα Μουσταϊρα*, *Δικαιικές επιρροές στο πλαίσιο του Συγκριτικού Δικαίου*, Εκδόσεις Σάκκουλα 2013, σελ. 76.

για εναρμόνιση, δεν νοείται η «εξαγωγή» και επιβολή νομικών κανόνων, συνεπεία του νομικού ηγεμονισμού που ακολουθούν οι «Δυτικοί», προωθώντας ένα καθεστώς παγκόσμιων νομικών κανόνων.⁵ Αντίθετα, νοείται η ισορροπία και αρμονία των πλουραλιστικών νομικών συστημάτων, όταν αυτά παρουσιάζουν συγκρούσεις για την εφαρμογή και επιλογή δικαίου.

Άλλωστε, κύριο μέλημα των συγκριτολόγων είναι η μελέτη διαφόρων δικαίων και δικαϊκών συστημάτων, η οποία επεκτείνεται στους νομικούς πολιτισμούς αυτών, με σκοπό τον εμπλουτισμό του δικαίου και την αρμονική μεταφύτευση κανόνων που συχνά καλούνται να επιτύχουν.⁶ Ο νομικός πλουραλισμός θεωρείται, έτσι, αναμφίβολα δεδομένο για την εξέλιξη των δικαιοταξιών, ενώ αποτελεί σημαίνουσα έννοια για τη νομική επιστήμη γενικότερα.

B. II. ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΙΚΟΥ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟΥ

Υπάρχει μία διάκριση του νομικού πλουραλισμού σε τυπικό (de jure) νομικό πλουραλισμό ή υπό στενή έννοια και σε άτυπο (de facto) νομικό πλουραλισμό ή υπό ευρεία έννοια. Ο πρώτος, ο τυπικός, αναγνωρίζεται από τους κανόνες του θετικιστικού δικαίου -κυρίως το γραπτό δίκαιο- δηλαδή είτε από διεθνείς συμβάσεις είτε από εθνικά συντάγματα κρατών.

Στην Ελλάδα υπάρχει τυπικός νομικός πλουραλισμός στο ειδικό νομικό καθεστώς του Αγίου Όρους, όπου πρόκειται για τη συνύπαρξη περισσότερων νομικών κανόνων σε μία γεωγραφική περιοχή, όπως αναγνωρίζεται από το άρθρο 105 του Συντάγματος. Επίσης, τυπικό νομικό πλουραλισμό συναντάται και στη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης, καθώς συνυπάρχουν περισσότεροι νομικοί κανόνες σε έναν πληθυσμό· πλουραλισμός που αναγνωρίστηκε και εφαρμόστηκε με βάση την συνθήκη της Λωζάνης το 1923 για την εφαρμογή της Σαρία σε θέματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου των μουσουλμάνων Τούρκων, Πομάκων και Ρομά κατοίκων της περιοχής της Δυτικής Θράκης.

Η μορφή, λοιπόν, του τυπικού πλουραλισμού αναγνωρίζεται από τις πηγές των εθνικών δικαίων, σε αντίθεση με τον άτυπο νομικό πλουραλισμό, όπου τον συναντάμε σε εθνοτικά διαφοροποιημένες ομάδες πληθυσμού, όπως για παράδειγμα σε μετανάστες ή Ρομά, οι οποίοι είτε επιβάλουν στα μέλη τους την υποχρεωτική τήρηση κάποιων κανόνων είτε προβλέπουν τρόπους επίλυσης διαφορών ανάμεσά τους. Οι κανόνες αυτοί έχουν τα χαρακτηριστικά της

⁵ Βλ. *Elna N. Moustaira*, EXPLICIT – IMPLICIT LEGAL PLURALISM, 2/6/2018, <https://papers.ssrn.com>, σελ. 2-3.

⁶ Βλ. *Ελίνα Μουσταϊρα*, Συγκριτικό Δίκαιο, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη 2012, σελ. 1-2.

νομικότητας, δηλαδή την υποχρεωτικότητα κανόνων, την επιβολή κυρώσεων αλλά δεν παράγονται και δεν εμπεριέχονται σε επίσημες κρατικές πηγές δικαίου.⁷

Βεβαίως, στην περίπτωση του άτυπου πλουραλισμού κάποιες μη κρατικά αναγνωρισμένες μορφές κανονιστικής ρύθμισης δε συμπεριλαμβάνονται στο κρατικό δίκαιο, ώστε να μη δημιουργείται ζήτημα επιλογής και εφαρμογής δικαίου, όπως με τον τυπικό νομικό πλουραλισμό. Οι άτυπες μορφές κανονιστικής ρύθμισης, όμως, πρέπει να ληφθούν υπόψη από τους ρυθμιστές του δικαίου, εφόσον ακολουθούνται από τα μέλη κάποιων πληθυσμιακών ομάδων ως «νομικοί» κανόνες.

Μία σημαντική διάκριση του νομικού πλουραλισμού αναδεικνύει και ο Αμερικανός καθηγητής νομικής Λόρενς Φρίντμαν (Lawrence Friedman) όπου διακρίνει τον νομικό πλουραλισμό σε οριζόντιο, όταν οι υποκοουλτούρες ή τα υποσυστήματα σε μία πολιτική κοινότητα έχουν την ίδια νομιμοποίηση, όπως στα ομοσπονδιακά κράτη και σε κάθετο όταν οι υποκοουλτούρες ή τα υποσυστήματα είναι ιεραρχικά δομημένα μεταξύ τους, όπως στα νομικά συστήματα πρώην αποικιακών κρατών, όπου τα τοπικά έθιμα εφαρμόζονται πολύ συχνά επικουρικά με το δίκαιο του αποικιοκράτη.⁸

Ο Friedman επίσης αναλύει την έννοια του νομικού πολιτισμού, η οποία σχετίζεται άμεσα με τον νομικό πλουραλισμό. Άλλωστε, μορφές νομικού πλουραλισμού βρίσκονται διάχυτες στους νομικούς πολιτισμούς και αποτελούν θεμελιώδη στοιχεία τους. Η ύπαρξη του νομικού πλουραλισμού οφείλεται στην ύπαρξη διαφορετικών νομικών πολιτισμών και το αντίθετο, καθώς ο πλουραλισμός δημιουργείται από το ποικιλόμορφο πολιτισμικό πλαίσιο κάθε λαού.

Στα τέλη, λοιπόν, του 20^{ου} αιώνα νομικοί και κοινωνιολόγοι φαίνεται να αξιοποιούν τον όρο του πολιτισμού, θεωρώντας τον νομικό πολιτισμό ως μία συγκεκριμένη όψη του ευρύτερου πολιτισμού και ακολουθώντας την λεγόμενη «πολιτισμική στροφή» (cultural turn) που άρχισε να συνοδεύει και άλλες επιστήμες.⁹

Έτσι, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον η συσχέτιση και σύγκριση των δύο αυτών, αμφίσημων και δύσκολων στην προσέγγισή τους, εννοιών, δηλαδή του νομικού πλουραλισμού (legal pluralism) και του νομικού πολιτισμού (legal culture). Και σε αυτό το σημείο καλείται η νομική επιστήμη να διαπιστώσει τυχόν συγκρούσεις που προκαλούνται από τη συνύπαρξη

⁷ Βλ. Νικόλαος Ιντζεσίλογλου, Κοινωνιολογία του Δικαίου, Εισαγωγή σε μια ρεαλιστική νομική επιστήμη, Διεπιστημονική προσέγγιση του νομικού φαινομένου, Β' Έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα 2012, σελ. 98-99.

⁸ Βλ. Άννα – Μαρία Κώνστα, Φύλο και Συγκριτικό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα 2020, σελ. 5-6.

⁹ Βλ. Ελίνα Μουσταϊρα, Δικαιικές επιρροές στο πλαίσιο του Συγκριτικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα 2013, σελ. 39.

των νομικών πολιτισμών, εναρμονίζοντας τους κανόνες δικαίου και τις έννομες τάξεις με εξωκρατικής προέλευσης νομικούς κανόνες.

B. III. ΣΥΣΧΕΤΙΣΗ ΝΟΜΙΚΟΥ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Μεταξύ αυτής της εναρμόνισης δεν χωρά, ούτε χωρισμός, ούτε συμβιβαστική ενότητα, καθώς όπως δηλώνει και ο Rodolfo Sacco το όραμα του νόμου είναι από συγκριτική σκοπιά το πλουραλιστικό όραμα και ο πλούτος του νόμου βρίσκεται στον πλουραλισμό.¹⁰

Ο δικαστής και ιστορικός Friedrich Carl von Savigny ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τον νομικό πολιτισμό, καθώς η σημαντική σχέση πολιτισμού και δικαίου αναπτύχθηκε ιδιαίτερα από την ιστορική σχολή του στη Γερμανία, όπου υποστηρίζεται ότι το δίκαιο έχει βαθιές ρίζες στον πολιτισμό, εκφράζει το πνεύμα του λαού, είναι στενά συνδεδεμένο με τη γλώσσα και συνιστά μία έκφραση πολιτιστικής κληρονομιάς.¹¹

Άλλωστε, τόσο για τους νομοθέτες όσο και για τους εφαρμοστές του δικαίου, είναι ανάγκη να ληφθούν υπόψη πολιτισμικές παράμετροι που διαμορφώνουν το δίκαιο, ώστε να γίνεται καλύτερη κατανόηση του δικαικού φαινομένου και ερμηνεία των κανόνων δικαίου. Με αυτόν τον τρόπο, συνυπάρχουν διαφορετικοί νομικοί πολιτισμοί μέσα στην ίδια κοινωνία ή κοινωνική ομάδα και παράγεται η έννοια του νομικού πλουραλισμού. Προκύπτει, λοιπόν, ο εμπλουτισμός της νομικής έρευνας με την πολιτισμική παράμετρο, χωρίς να περιοριζόμαστε σε γραπτούς κανόνες, αλλά αναγνωρίζοντας και αποδεχόμενοι άτυπους κανόνες δικαίου.

Τέλος, ο Savigny επισήμανε την τεράστια σημασία του εθίμου στη νομική επιστήμη, το οποίο κατά αυτόν εκφράζει «το πνεύμα του λαού»,¹² ενώ παράλληλα αποτελεί άτυπη μορφή του νομικού πλουραλισμού.

Ο νομικός πολιτισμός είναι ένα ευέλικτο εργαλείο, όπου μέσω της καταγραφής και καταμέτρησης όψεων και φαινομένων, καταλήγει στον εμπλουτισμό της νομικής έρευνας με πολιτισμικές παραμέτρους. Η προσέγγιση του δικαίου των ιστορικών νοοτροπιών (*mentalités*) τείνει σε αυτήν την θέση, με κύριο εκπρόσωπο τον Pierre Legrand. Η παραπάνω θεωρία

¹⁰ Βλ. *Ελίνα Μουσταίρα*, Δικαιικές επιρροές στο πλαίσιο του Συγκριτικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα 2013, σελ. 75-76.

¹¹ Βλ. *Άννα – Μαρία Κώνστα*, Φύλο και Συγκριτικό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα 2020, σελ. 3.

¹² Βλ. *Ασπασία Τσαούση*, Διεπιστημονικότητα και Νομική Επιστήμη: Γιατί είναι αλληλένδετες και τι σημαίνει αυτό για την από κοινού ανάπτυξή τους, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2014, σελ. 71 <https://ejournals.lib.auth.gr/>.

υποστηρίζει ότι οι διαφορές των νομικών πολιτισμών είναι τόσο διαφορετικές, που γίνεται σχεδόν αδύνατη η γεφύρωσή τους με τη μεταφύτευση δικαίου.¹³

Ο Pierre Legrand αναφέρεται στη σχέση του δικαίου με τον πολιτισμό και προβάλλει τη δυνατότητα ερμηνείας και κατανόησης του κάθε δικαίου μέσα στο πολιτισμικό του περιβάλλον.¹⁴ Ο ίδιος έχει κατηγορηθεί για την υποστήριξη της θέσης, ότι οι διαφορές μεταξύ των νομικών πολιτισμών καθίστανται ασύνδετες σε τέτοιο βαθμό, που να μη είναι δυνατή η μεταφύτευση δικαίου.

Ο Legrand, όμως, δεν υιοθετεί αυτήν την θέση, αλλά υποστηρίζει την αδυναμία να γίνει μία μεταφύτευση δικαίου, που θα τυγχάνει πρακτικής και ουσιαστικής εφαρμογής, καθώς το δίκαιο δεν περιορίζεται σε κανόνες, αλλά βασίζεται σε υπερθετικές αξίες. Καθίσταται έτσι αδύνατη η πλήρης εννοηματομένη μεταφύτευση δικαίου,¹⁵ όπου τυγχάνει να πραγματώνεται χωρίς ουσία και αποτελεσματικότητα.

Ο Roger Cotterrell, επίσης θεωρητικός, για να καταστήσει χρήσιμη την έννοια του πολιτισμού στη νομική έρευνα προσπάθησε να τη συστηματοποιήσει, επισημαίνοντας το ζήτημα της εξάρτησης του δικαίου από τον πολιτισμό. Ο ίδιος εξαιρεί τη σπουδαιότητα αναγνώρισης των κανόνων ενός άλλου νομικού πολιτισμού από ένα δίκαιο και το ζήτημα της διαμόρφωσης ταυτοτήτων μέσω του δικαίου.

Επιπλέον, προβάλλει τη σχέση δικαίου και λαϊκού πολιτισμού, δηλαδή τη λαϊκή κουλτούρα και την προστασία που προσφέρει το δίκαιο της πολιτιστικής κληρονομιάς.¹⁶ Η σημασία του πολιτισμού στο νομικό χώρο οδηγεί στη δημιουργία πλουραλιστικών νομικών συστημάτων, καθώς ο ίδιος ο πολιτισμός αποτελεί πολλές φορές πηγή διαμόρφωσης δικαίου, ενώ δεν δύναται να αγνοηθεί στην προσπάθεια διαμόρφωσης των δικαιοταξιών και των νομικών συστημάτων. Ο νομικός πλουραλισμός πάντοτε βρίσκεται διάχυτος στις έννομες τάξεις, επηρεασμένος από παραμέτρους του πολιτισμού.

Η έννοια του νομικού πλουραλισμού σχετίζεται άμεσα με τους νομικούς πολιτισμούς, οι οποίοι όταν ερευνώνται και καταγράφονται οδηγούν στον εμπλουτισμό του δικαίου με πολιτισμικές παραμέτρους. Ο νομικός πολιτισμός αποτελεί χρήσιμο εργαλείο για την

¹³ Βλ. *Άννα – Μαρία Κώνστα*, Φύλο και Συγκριτικό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα 2020, σελ. 8.

¹⁴ Βλ. *Ελίνα Μουσταΐρα*, Δικαιικές επιρροές στο πλαίσιο του Συγκριτικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα 2013, σελ. 46.

¹⁵ Βλ. *Ελίνα Μουσταΐρα*, Δικαιικές επιρροές στο πλαίσιο του Συγκριτικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα 2013, σελ. 47.

¹⁶ Βλ. *Άννα – Μαρία Κώνστα*, Φύλο και Συγκριτικό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα 2020, σελ. 8.

εναρμόνιση του δικαίου με τις κουλτούρες και τις ταυτότητες των λαών, οι οποίες εάν δεν «ακουστούν» από τους εφαρμοστές και δημιουργούς του δικαίου, θα οδηγούνται σε παράταιρα νομοθετήματα και δικαικές τάξεις.

Η ετερότητα και η πολυμορφία των σύγχρονων κοινωνιών έχει οδηγήσει στην ανάγκη θέσπισης κανόνων -με τη μορφή της νομικότητας- που θα σέβονται και θα προστατεύουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, παραδόσεις και κουλτούρες πληθυσμών, ακόμη και όταν οι τελευταίοι αποτελούν πληθυσμιακές μειονότητες. Στην προσπάθεια αυτή, δημιουργείται πληθώρα πλουραλιστικών νομικών συστημάτων.

Εξ ίσου σημαντικό είναι ότι, ακόμη και οι μορφές του νομικού πλουραλισμού, αποτελούν εκφάνσεις του πολιτισμού, όπως το έθιμο και οι παραδόσεις, γεγονός που πρέπει να ληφθεί υπόψη από το σύγχρονο δίκαιο.

B. IV. ΣΥΧΟΤΕΡΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΝΟΜΙΚΟΥ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟΥ

Συχνότερες μορφές νομικού πλουραλισμού που συναντώνται στις έννομες τάξεις -κάποιες de jure και κάποιες de facto- είναι κανόνες και θεσμοί συνυφασμένοι με το πολιτιστικό και κοινωνικό περιβάλλον. Το έθιμο, η θρησκεία, οι παραδόσεις και οι άτυπες μορφές τοπικών δικαστηρίων αποτελούν μορφές νομικού πλουραλισμού, οι οποίες πολλές φορές καθίστανται και πρωτογενείς πηγές δικαίου.¹⁷ Η σημασία τους είναι τεράστια για τη διαμόρφωση δικαιοταξιών, ενώ βρίσκονται διάχυτες σε πολλά νομικά συστήματα.

Οι παραδόσεις και τα έθιμα συνδράμουν και αυτά στον νομικό πλουραλισμό κάθε έννομης τάξης, όπως συμβαίνει με τη διατήρηση των «χθόνιων δικαίων» σε Αφρικανικά κυρίως κράτη. Βεβαίως, ιθαγενή δίκαια εξακολουθούσαν να ισχύουν επικουρικά με το δίκαιο του αποικιοκράτη στις υποτελείς χώρες, όπως για παράδειγμα στην Ιβηρική Αμερική και στην Ινδική χερσόνησο. Και σε αυτή την περίπτωση ο νομικός πλουραλισμός ίσχυε σε ποικίλες μορφές, λόγω της διατήρησης πολλαπλών και συγκρουόμενων εκατέρωθεν δικαιοδοσιών, που οδηγούσε σε δικαιοδοτική περιπλοκότητα. Άλλωστε, όπως σημειώνει ο Pierre Bourdieu ο νομικός πλουραλισμός δεν ήταν μία αφαίρεση αλλά μία συνήθεια – ένα habitus.¹⁸

¹⁷ Βλ. *Ελίνα Μουσταΐρα*, Δικαιικές επιρροές στο πλαίσιο του Συγκριτικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα 2013, σελ. 76.

¹⁸ Βλ. *Ελίνα Μουσταΐρα*, Δικαιικές επιρροές στο πλαίσιο του Συγκριτικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα 2013, σελ. 77.

Αυτή η δικαιοδοτική περιπλοκότητα έχει συνδράμει στη διατήρηση, ακόμη και σήμερα, άτυπων μορφών τοπικών δικαστηρίων, που λειτουργούν στο προσκήνιο της επίσημης κρατικής δικαστικής εξουσίας.

Στον Ελλαδικό χώρο, με βάση τη θρησκεία, έχει διαμορφωθεί πλουραλιστικό νομικό σύστημα για τις μουσουλμανικές μειονότητες της Δυτικής Θράκης. Στο άρθρο 4 του νόμου 147/1914 ορίζεται η δικαιοδοσία του Μουφτή και η εφαρμογή του ιερού μουσουλμανικού νόμου Σαρία για τη σύναψη και τη λύση γάμου, των προσωπικών σχέσεων μεταξύ συζύγων και της οικογένειας των Ελλήνων μουσουλμάνων. Ειδικότερα, το άρθρο 5 παρ. 2 του Νόμου 1920/1991 ορίζει τη δικαιοδοσία του Μουφτή σε αποκλειστικά απαριθμούμενες περιπτώσεις, οι οποίες συμπεριλαμβάνουν τις προαναφερόμενες, καθώς και τη διατροφή, την επιμέλεια και την επιτροπεία, τη χειραφεσία των ανηλίκων, τις Ισλαμικές διαθήκες και την εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή των Ελλήνων Μουσουλμάνων που κατοικούν στην περιφέρεια του Μουφτή στις περιπτώσεις που είναι εφαρμοστέος ο Ισλαμικός Νόμος.¹⁹

Γ. Ο ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗΣ ΜΕΙΟΤΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

*«Η ποικιλομορφία των ανθρώπινων πολιτισμών βρίσκεται πίσω μας, γύρω μας και μπροστά μας. Η μόνη απαίτηση που μπορούμε να προβάλλουμε απέναντί της είναι να πραγματοποιείται με μορφές, ώστε η κάθε μία από αυτές να συμβάλει στην ύψιστη γενναιοδωρία των άλλων λαών».*²⁰ Στην παρούσα ενότητα το πεδίο ενδιαφέροντος αφορά τα πολιτιστικά πλουραλιστικά στοιχεία των Ελλήνων Μουσουλμάνων που κατοικούν στη Θράκη, καθώς οι τελευταίοι αποτελούν μειονοτικές ομάδες της περιοχής, με κοινό σημείο τις θρησκευτικές τους καταβολές. Οι ομάδες αυτές αποτελούνται από τους Πομάκους, τους -μουσουλμανικού θρησκευματος- Ρομά και τους Τούρκους που παρέμειναν από την Συνθήκη της Λωζάνης το 1923 στην περιοχή. Από ανθρωπολογικής σκοπιάς, η πολυπολιτισμική αρμονική συνύπαρξη των πληθυσμών αυτών κεντρίζει το ενδιαφέρον για την ανάλυση της πολιτιστικής τους ταυτότητας.

¹⁹ Βλ. *Λίνα Παπαδοπούλου*, Φυλακισμένες στην Ιστορία: Ελληνίδες Μουσουλμάνες υπό τον ιερό νόμο του Ισλάμ, Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή κ. Πέτρο Ι. Παραρά, εκδ. Αντ. Σάκκουλα 2011, σελ. 2.

²⁰ *Claude Lévi-Strauss*, «Φυλή και Ιστορία, Φυλή και Πολιτισμός», β' έκδοση, μετ. Αθανάσιος Στεφανής, εκδόσεις Πατάκη, σελ. 95-96.

Γ. Ι. ΟΙ ΠΟΜΑΚΟΙ

Ανάμεσα στους γηγενείς μουσουλμανικούς πληθυσμούς των Βαλκανίων, συναντάμε μία φυλή της ορεινής περιοχής της Ροδόπης με αμφίβολο χρονικό εντοπισμό και προέλευση. Η ιστορική επιβεβαίωση της ύπαρξής τους εκκινεί από τον 16^ο με 17^ο αιώνα, όπου και εξισλαμίστηκαν από την τότε Οθωμανική Αυτοκρατορία ως αυτόχθονος πληθυσμός της Ροδόπης.²¹

Η πληθώρα θεωριών για την καταγωγή αυτής της ιδιόμορφης, όπως συνηθίζουν να την αποκαλούν, φυλής παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Σύμφωνα με τους Βούλγαρους, οι Πομάκοι αποτελούν σλαβικά φύλα με κοινή καταγωγή, οι οποίοι εξισλαμίστηκαν από τους Οθωμανούς.²²

Από τουρκικής πλευράς υποστηρίζεται ότι είναι Κομάνοι -τουρκικός νομαδικός λαός- που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Ροδόπης πριν από την οθωμανική κατάκτηση της περιοχής. Λέγεται, μάλιστα, ότι τα φύλα αυτά λόγω γειννίασης με τους Βούλγαρους, έμαθαν τη βουλγαρική γλώσσα, εξαιτίας της συνεχούς επαφής, άποψη όμως που απορρίπτεται από τις γενετικές μελέτες του 21^{ου} αιώνα, και τούτο διότι είναι εμφανή τα διαφορετικά ανθρωπολογικά χαρακτηριστικά μεταξύ Πομάκων και Τούρκων.²³

Οι Έλληνες θεωρητικοί και συγγραφείς, αντιθέτως, επικαλούνται την αρχαία θρακική καταγωγή των Πομάκων, χαρακτηρίζοντάς τους απόγονους αρχαίων θρακικών φύλων και συγκεκριμένα των Αγριάνων, οι οποίοι συμβίωναν με τους Έλληνες από την κλασική εποχή, ενώ υπήρξαν και σπουδαίος στρατός ακοντιστών του Μεγάλου Αλεξάνδρου.²⁴ Άλλη θεωρία εκκινεί από τα Βυζαντινά χρόνια, όπου τον 8^ο αιώνα ο βυζαντινός αυτοκράτορας Ιουστινιανός Β' ο Ρινότμητος επέβαλε αναγκαστική μετανάστευση και εγκατάσταση στην Ροδόπη των Σμολένων, εκχριστιανισμένων Σλάβων και εχθρών των Βουλγάρων, οι οποίοι σταδιακά αφομοιώθηκαν με τους προηγούμενους πληθυσμούς.²⁵

Η προέλευση της ονομασίας των Πομάκων έχει πολλές εκδοχές. Άλλωστε, ακριβώς λόγω των ιδιομορφιών τους, αλλά και λόγω της γεωγραφικής τους θέσης, συναντάμε πολλές διεκδικήσεις και διαφωνίες σχετικά με την καταγωγή τους. Η ύπαρξη πολιτικών

²¹ Βλ. *Ιωάννης Θ. Φραγκόπουλος*, Κοινωνικοχωρικές σχέσεις, αναπαραστάσεις και πολιτικές της διαφοράς, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 2019, σελ. 40.

²² Βλ. Οι Πομάκοι-Ιστορία και Καταγωγή των Πομάκων, Μάιος 2017, [People & Culture](#).

²³ Βλ. *Γιάννης Δ. Μαγκριώτης*, Πομάκοι ή Ροδοπαῖοι, Εκδόσεις Πελασγός 2003, σελ. 63.

²⁴ Βλ. *Γιάννης Δ. Μαγκριώτης*, Πομάκοι ή Ροδοπαῖοι, Εκδόσεις Πελασγός 2003, σελ. 39-40.

²⁵ Βλ. *Ιωάννης Θ. Φραγκόπουλος*, Κοινωνικοχωρικές σχέσεις, αναπαραστάσεις και πολιτικές της διαφοράς, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 2019, σελ. 124.

σκοπιμοτήτων από τις τρεις χώρες που τους διεκδικούν εθνολογικά, των Ελλήνων, Βουλγάρων και Τούρκων σίγουρα ευνοεί την κατασκευή αποκλινουσών εκδοχών προέλευσης και ονομασίας.²⁶

Η βουλγαρική εκδοχή, αναφέρει ότι η ονομασία τους προέρχεται από το βουλγαρικό ρήμα «πομάγκαμ» που σημαίνει βοηθά.²⁷ Πράγματι, οι Πομάκοι υπήρξαν πολύ εργατικοί και βοηθούσαν στα ορεινά με την κτηνοτροφία, την καπνοκαλλιέργεια και, γενικότερα, ασκούσαν πολλές αγροτικές και γεωργικές εργασίες. Φέρεται, επίσης να βοήθησαν τους Οθωμανούς στις βουλγαρικές εξεγέρσεις του Μπατάκ το 1876 μ.Χ.²⁸

Από την άλλη πλευρά υποστηρίζεται ότι η λέξη Πομάκος αποτελεί παραφθορά της λέξης Πάτσινια/Πετσενέγοι, ως απόγονοι τουρκικών φύλων των Πετσεγένων και των Κομάνων, θεωρία που δε μπορεί να υποστηριχθεί, καθώς οι τελευταίοι βρέθηκαν αργότερα στην περιοχή του Βόλγα.²⁹ Σύμφωνα με την ελληνική εκδοχή η λέξη προέρχεται από τους απόμαχους, δηλαδή στρατιώτες που απομακρύνονταν μετά από κάποια ηλικία από τις εκστρατείες του Μεγάλου Αλεξάνδρου.³⁰

Το πιο πιθανό φέρεται πάντως να είναι ότι προέρχεται όντως από το βουλγαρικό ρήμα βοηθά, ενώ κάποιες αναφορές υποστηρίζουν ότι η λέξη Πομάκος δηλώνει τον «αλλαξοπιστή» και τον «κυνηγημένο φυγά» που βρίσκεται καταφύγιο στο βουνό.³¹ Από τα παραπάνω εξάγεται ότι τα «ανάμικτα» εθνολογικά στοιχεία που παρουσιάζουν οι Πομάκοι, τους εγκλωβίζουν σε διαφορετικούς κύκλους του εθνοπολιτισμικού «ανήκειν», καθώς στις σχέσεις αυτού κυριαρχούν οι ετεροκαθορισμοί μια εξωτικής και παράδοξης ετερότητας.³²

Μεγάλο μέρος των Πομάκων κατοικεί στην Βουλγαρία, ενώ στον ελληνικό χώρο εντοπίζονται τόσο στον νομό Ξάνθης όσο και στον νομό Ροδόπης. Τα περισσότερα

²⁶ Βλ. *Ιωάννης Θ. Φραγκόπουλος*, Κοινωνικοχωρικές σχέσεις, αναπαραστάσεις και πολιτικές της διαφοράς, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 2019, σελ. 126.

²⁷ Βλ. *Ζαφείριος Κ. Μέκος*, Οι Πομάκοι στη Θράκη, Ιστορία, Καθημερινή Ζωή, Ιερονομικό Δίκαιο, Γιορτές Θρησκείας, Κοινωνικός Βίος και Εξέλιξή τους, Εκδόσεις Ηρόδοτος 2001, σελ. 20.

²⁸ Βλ. *Γιάννης Δ. Μαγκριώτης*, *Πομάκοι ή Ροδοπαῖοι*, Εκδόσεις Πελασγός 2003, σελ. 47.

²⁹ Βλ. *Ζαφείριος Κ. Μέκος*, Οι Πομάκοι στη Θράκη, Ιστορία, Καθημερινή Ζωή, Ιερονομικό Δίκαιο, Γιορτές Θρησκείας, Κοινωνικός Βίος και Εξέλιξή τους, Εκδόσεις Ηρόδοτος 2001, σελ. 20.

³⁰ Βλ. *Ιωάννης Θ. Φραγκόπουλος*, Κοινωνικοχωρικές σχέσεις, αναπαραστάσεις και πολιτικές της διαφοράς, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 2019, σελ. 124.

³¹ Βλ. *Φωτεινή Τσιμπιρίδου*, «Πώς μπορεί κανείς να είναι Πομάκος» στην Ελλάδα σήμερα; Αναστοχασμοί για ηγεμονικές πολιτικές σε περιθωριακούς πληθυσμούς, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 2015, Περιπέτειες της ετερότητας, Παπαταξιάρχης Ευθύμιος σελ. 217.

³² Βλ. *Ιωάννης Θ. Φραγκόπουλος*, Κοινωνικοχωρικές σχέσεις, αναπαραστάσεις και πολιτικές της διαφοράς, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 2019, σελ. 121.

Πομακοχώρια βρίσκονται στον νομό Ξάνθης, με μεγαλύτερο χωριό τον Εχίνο.³³ Μέχρι και τα μέσα του 1990 υπήρχαν μπάρες που απαγόρευαν την είσοδο στα Πομακοχώρια χωρίς άδεια.

Η ύπαρξη επιτηρούμενων ζωνών, εντός της ελληνικής επικράτειας, χρονολογείται από την δικτατορία του Μεταξά, τον Δεκέμβριο του 1936, όπου κύρωσε τον Αναγκαστικό Νόμο 736/1936 «περί μέτρων ασφαλείας οχυρών θέσεων». Βάσει του νόμου αυτού ορισμένες παραμεθόριες περιοχές, στα βόρεια σύνορα της χώρας, χαρακτηρίστηκαν «αμυντικές περιοχές», δεδομένου ότι θα εκτελούνταν έργα οχύρωσης. Κάθε αμυντική περιοχή αποτελούνταν από μια Απαγορευμένη ζώνη και μια Επιτηρούμενη Ζώνη. Τον Δεκέμβριο του 1970, οι επιτηρούμενες ζώνες καταργήθηκαν παντού, εκτός από τη Δυτική Θράκη. Το καθεστώς της Επιτηρούμενης Ζώνης στη περιοχή της Θράκης διατηρήθηκε μέχρι τον Νοέμβριο του 1995, όπου ο τότε υπουργός Εθνικής Άμυνας τις κατήργησε.³⁴

Ως προς τον πολεοδομικό τους ιστό, η ορεινή ζώνη κατοίκησης των Πομάκων εκτείνεται ανατολικά από τον Νομό Ροδόπης προς τα δυτικά στον Νομό Ξάνθης, κατά μήκος των συνόρων Ελλάδας – Βουλγαρίας. Οι πομακικοί οικισμοί χαρακτηρίζονται από μικρά πέτρινα σπίτια με σκεπόπλακες σε αραιή και διάσπαρτη δόμηση.³⁵ Στη διαδρομή για τα Πομακοχώρια ξεχωρίζει η καταπράσινη βλάστηση της ορεινής Ροδόπης, με τα εντυπωσιακά τζαμιά και τους τεκέδες να δημιουργούν την αίσθηση οικισμών της Ανατολής.

Η πομακική γλώσσα αποτελεί ένα ιδίωμα που έχει ως βάση τη σλαβική γλώσσα. Οι κυριότερες επιρροές είναι βουλγαρικές, καθώς ομοιάζει αρκετά με την βουλγαρική. Επιπλέον, η γλώσσα των Πομάκων παρουσιάζει αρκετά τούρκικα στοιχεία λόγω του δανεισμού πολλών τούρκικων λέξεων, ενώ συχνή είναι και η χρήση ελληνικών λέξεων, λιγότερων βέβαια σε αριθμό. Παρατηρείται, λοιπόν, ότι η πομακική γλώσσα αποτελεί ένα κράμα βουλγαρικής, τουρκικής και ελληνικής γλώσσας.³⁶

Ήταν προφορική μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '90, όπου και έγιναν προσπάθειες γραφής λεξικού και γραμματικής, με την αποτύπωσή της να γίνεται σε κυριλλικό αλφάβητο.³⁷ Επίσης, υπάρχουν πομακικές διάλεκτοι, με την πιο καθαρή μορφή της πομακικής να ομιλείται

³³ Βλ. Ζαφείριος Κ. Μέκος, Οι Πομάκοι στη Θράκη, Ιστορία, Καθημερινή Ζωή, Ιερονομικό Δίκαιο, Γιορτές Θρησκεία, Κοινωνικός Βίος και Εξέλιξή τους, Εκδόσεις Ηρόδοτος 2001, σελ. 11.

³⁴ Βλ. Κολλάρος Βασίλης, «Όταν έπεφταν οι μπάρες στην Θράκη», Ιανουάριος 2018, [SLPRESS](#).

³⁵ Βλ. Ιωάννης Θ. Φραγκόπουλος, Κοινωνικοχωρικές σχέσεις, αναπαραστάσεις και πολιτικές της διαφοράς, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 2019, σελ. 60.

³⁶ Βλ. Οι Πομάκοι-Ιστορία και Καταγωγή των Πομάκων, Μάιος 2017, [People & Culture](#)

³⁷ Βλ. Ζαφείριος Κ. Μέκος, Οι Πομάκοι στη Θράκη, Ιστορία, Καθημερινή Ζωή, Ιερονομικό Δίκαιο, Γιορτές Θρησκεία, Κοινωνικός Βίος και Εξέλιξή τους, Εκδόσεις Ηρόδοτος 2001, σελ. 80.

στον νομό Ξάνθης, ενώ στα Πομακοχώρια του νομού Ροδόπης είναι ευδιάκριτη η έντονη επιρροή της Τουρκίας στις πομακικές διαλέκτους που ομιλούν στην περιοχή.³⁸

Ο εξισλαμισμός των Πομάκων, όπως και πολλών άλλων φυλών των Βαλκανίων τον 16^ο με 17^ο αιώνα, εξαιτίας της βαρβαρότητας των Οθωμανών κατακτητών, έφερε ως απότοκο να είναι κατά το θρήσκευμά τους μουσουλμάνοι σουνίτες, γεγονός που τους διαφοροποιεί από τους υπόλοιπους Έλληνες.³⁹ Με τις ανταλλαγές πληθυσμών που έγιναν, και όταν υπεγράφη η συνθήκη της Λωζάνης το 1923, αποφασίστηκε η εφαρμογή του ιερού μουσουλμανικού νόμου Σαρία σε θέματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου, αντί του Αστικού Κώδικα για τη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης.⁴⁰

Οι θρησκευτικοί λειτουργοί που συναντάμε στους μουσουλμάνους της Θράκης έχουν καθοριστικό ρόλο τόσο στη θρησκευτική όσο και στην κοινωνικο-πολιτική ζωή των Πομάκων. Ο μουφτής είναι ο επικεφαλής όλων, θρησκευτικός λειτουργός και ιεροδίκης. Δικάζει με βάση το κοράνι σε πρώτο και τελευταίο βαθμό τις οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου διαφορές και δίνει γνωμοδοτήσεις τους «φειτβάδες», αναφερόμενες στην ερμηνεία του ισλαμικού δικαίου. Οι αποφάσεις του είναι συνήθως συνοπτικές και ασαφείς, γραμμένες στην τουρκική γλώσσα, με αραβική γραφή.⁴¹ Το κοράνι, όμως, πέρα από ιερό κείμενο που αφορά την θρησκευτική ζωή, είναι απαρχαιωμένο ως προς τις δικαιοτικές του διατάξεις, με αποτέλεσμα να γίνεται συχνά παραβίαση βασικών δικαιωμάτων κυρίως κατά των γυναικών.

Ο ιμάμης είναι υπεύθυνος θρησκευτικός λειτουργός για την ομαδική προσευχή, που στέκεται στη θέση «Μιχράμπ» – κάτι σαν άμβωνας -ειδικό υπερυψωμένο βήμα στο εσωτερικό της εκκλησίας, από όπου εκφωνείται κήρυγμα ή ο διάκονος διαβάζει το ευαγγέλιο- στο τζαμί, ενώ υπάρχει διάκριση σε ιμάμηδες για τον γάμο, την κηδεία κ.α. Ύστερα, ο μουεζζίν είναι ο ψάλτης που βοηθά τον ιμάμη ή τον χατίπ και αναγγέλλει την ώρα της προσευχής στο μιναρέ, ο χατίπ είναι θρησκευτικός λειτουργός που μιλά στους πιστούς στην λειτουργία της Παρασκευής και τέλος ο Βαΐζ είναι ιεροκήρυκας.⁴²

Οι Πομάκοι συνηθίζουν να παντρεύονται σε πολύ μικρή ηλικία. Το τυπικό της παράδοσης επιβάλλει την επίσκεψη των προξενητάδων ή καμιά φορά των γονέων στους συμπεθέρους με σκοπό να κουβεντιάσουν, κρατώντας συμβολικά δώρα και αν συμφωνήσουν

³⁸ Βλ. *Αντώνης Κ. Λιάπης*, Η υποθηκευμένη γλωσσική ιδιαιτερότητα των Πομάκων, Θρακική Εταιρεία, Κομοτηνή 1995, σελ. 11.

³⁹ Βλ. *Γιάννης Δ. Μαγκριώτης*, Πομάκοι ή Ροδοπαίοι, *Εκδόσεις Πελασγός* 2003, σελ. 25.

⁴⁰ Βλ. *Αθηνά Κοτζάμπαση*, Οι οικογενειακές έννομες σχέσεις Ελλήνων και Ελληνίδων μουσουλμάνων, *Εκδόσεις Παρατηρητής*, Θεσσαλονίκη 2003, σελ. 9-10.

⁴¹ Βλ. *Αθηνά Κοτζάμπαση*, Οι οικογενειακές έννομες σχέσεις Ελλήνων και Ελληνίδων μουσουλμάνων, *Εκδόσεις Παρατηρητής*, Θεσσαλονίκη 2003, σελ. 22.

⁴² Βλ. *Ζαφείριος Κ. Μέκος*, Οι Πομάκοι στη Θράκη, *Ιστορία, Καθημερινή Ζωή, Ιερονομικό Δίκαιο, Γιορτές Θρησκείας, Κοινωνικός Βίος και Εξέλιξή τους*, *Εκδόσεις Ηρόδοτος* 2001, σελ. 33.

θα τα ανταλλάξουν, συνάπτοντας με αυτόν τον τρόπο μνηστεία. Ο γάμος γίνεται πάντοτε Πέμπτη ή Κυριακή, ενώ προηγούνται τραπέζια, κουβάλημα της προίκας με πανηγυρικό τρόπο, με συνοδεία νταουλίων, τραγουδιών και χορού. Για την τελετή έρχεται ο ιμάμης στην οικεία και τελεί τον γάμο, αφού έχει λάβει νωρίτερα άδεια από τον μουφτή της περιοχής. Στα γλέντια του γάμου οι νέοι κάθονται χωριστά και δεν χορεύουν ποτέ μαζί. Στο τέλος της τελετής και αφού ο ιμάμης διαβάσει αποσπάσματα από το Κοράνι, υπογράφεται το «σενέτ», κάτι σαν συμβόλαιο γάμου, το οποίο περιέχει το «νικιάχ», δηλαδή τους οικονομικούς όρους που αφορούν την προκαταβλητέα δωρεά και την εμπρόθεσμη δωρεά.

Όταν η σύζυγος διωχθεί από το σπίτι με διαζύγιο, ο σύζυγος υποχρεούται να της επιστρέψει το «νικιάχ», αλλιώς αυτή δικαιούται να ζητήσει διατροφή «νεφακά». Αντίθετα αν το πληρώσει δεν έχει άλλη υποχρέωση ο σύζυγος. Σε περίπτωση τώρα που γινόταν απαγωγή της νύφης, ο γαμπρός πλήρωνε στον πεθερό το «μπαμπά χακή», το δικαίωμα δηλαδή του πατέρα, σαν αποζημίωση για τον κόπο και τα έξοδα που έκανε για να μεγαλώσει την κόρη του, καθώς και για την απώλεια των εργατικών χεριών από το σπίτι και το χωράφι.⁴³

Γενικότερα, το κυρίαρχο οικογενειακό μοντέλο των Πομάκων είναι αυτό της πατριαρχίας, όπου αποδίδεται σημαντικός ρόλος ελέγχου και κυριαρχίας στον πατέρα. Το σύστημα συγγένειας και διαδοχής είναι πατροπλευρικό, δηλαδή τύπος γενεαλογίας, μεταβίβασης αγαθών και ευρύτερα κοινωνικής οργάνωσης θεμελιωμένος στην ανδρική πλευρά. Η μεταβίβαση υλικών και άυλων πόρων δίδεται κατά προτεραιότητα στους άνδρες απογόνους της οικογένειας και η εγκατάσταση μετά το γάμο είναι ανδρο – πατροτοπική, καθώς η νύφη εγκαθίσταται μετά τον γάμο στην πατρική κατοικία του συζύγου σε αυτόνομο νοικοκυριό δίπλα στον πεθερό.⁴⁴

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η ιστορία και η καταγωγή των Πομάκων καθίστανται αμφισβητούμενες. Άλλωστε το γεγονός ότι κατοικούν στην οροσειρά της Ροδόπης, ανάμεσα στα σύνορα Ελλάδος και Βουλγαρίας, με το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού να κατοικεί στην γείτονα χώρα, ότι ομιλούν την πομακική γλώσσα, η οποία έχει σλαβική προέλευση και ομοιάζει με διάλεκτο της βουλγαρικής γλώσσας, και τέλος ότι είναι κατά το θρήσκευμα μουσουλμάνοι σουνίτες τους διαφοροποιεί από τον υπόλοιπο πληθυσμό της Θράκης.

⁴³ Βλ. Ζαφείριος Κ. Μέκος, Οι Πομάκοι στη Θράκη, Ιστορία, Καθημερινή Ζωή, Ιερονομικό Δίκαιο, Γιορτές Θρησκείας, Κοινωνικός Βίος και Εξέλιξή τους, Εκδόσεις Ηρόδοτος 2001, σελ. 35-37.

⁴⁴ Βλ. Ιωάννης Θ. Φραγκόπουλος, Κοινωνικοχωρικές σχέσεις, αναπαραστάσεις και πολιτικές της διαφοράς, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 2019, σελ. 167.

Γ. ΙΙ. ΟΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ ΡΟΜΑ

Οι Τσιγγάνοι ή Ρομά, ως παραδοσιακά νομαδικοί πληθυσμοί, αποτελούν μέλη της πολυπληθέστερης και της πιο αδικημένης ίσως διακρατικής μειονότητας στην Ευρώπη, καθώς βρίσκονται κατά ένα μεγάλο ποσοστό στα όρια της ένταξης των κοινωνιών που διαβιούν. Αποτελούν επίσης συνήθη θύματα ακραίων ρατσιστικών προκαταλήψεων λόγω της φιλοσοφίας, του τρόπου ζωής και των κοινωνικών επιλογών τους. Τα θεμελιώδη δικαιώματά τους παραβιάζονταν και εξακολουθούν να παραβιάζονται συστηματικά σε όλα τα κράτη. Οι Ρομά υπήρξαν διαχρονικά τα πλέον ευάλωτα και σιωπηλά θύματα, από την εποχή του ολοκαυτώματος μέχρι την τελευταία κρίση στο Κόσοβο.⁴⁵

Στο πρώτο Παγκόσμιο Συνέδριο των Τσιγγάνων που έλαβε χώρα στο Λονδίνο το 1971 καθιερώθηκε η ονομασία «Rom».⁴⁶ Ο όρος «Ρομ» ή/ και «Ρομά» χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο στο πνεύμα της «πολιτικής ορθότητας», συνδυάζοντας το πλεονέκτημα της διαφοροποίησης από όρους που έχουν επιβληθεί εξωγενώς.⁴⁷ Ο όρος «Τσιγγάνος» μοιάζει να έχει υποτιμητική χροιά, ωστόσο σε κάποιες χώρες της Ευρώπης αποτελεί αποδεκτή επιλογή.⁴⁸

Η πλειονότητα των Ελλήνων Ρομά είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι που ομιλούν τη γλώσσα «βλάχουρα Ρομά». Αντίθετα, σημαντικός αριθμός των Ρομά, μουσουλμάνων κατοίκων της Δυτικής Θράκης, ως μέλη της μόνης αναγνωρισμένης μειονότητας στην Ελλάδα από τη Συνθήκη της Λωζάνης του 1923, ομιλούν «να-βλάχουρα Ρομά». Ωστόσο, πλέον λόγω επιρροής της ισλαμικής θρησκείας οι περισσότεροι μιλούν την τουρκική γλώσσα.⁴⁹

Η προέλευση της ονομασίας τους στηρίζεται σε ποικίλες ερμηνείες σχετικά με την καταγωγή τους, με τις πιο συνήθειες που τους αποδίδονται να είναι «Τσιγγάνοι», προερχόμενο από το «Gitanos» που σημαίνει Αιγύπτιος και Roma. Τους μη Τσιγγάνους, οι ίδιοι τους αποκαλούν Balame και Gadze.⁵⁰

⁴⁵ Βλ. *Λένα Διβάνη*, «Η κατάσταση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα», Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, 2001, σελ. 1.

⁴⁶ Βλ. *Ντούσας Δημήτριος*, «Rom και φυλετικές διακρίσεις: στην ιστορία, την κοινωνία, την κουλτούρα, την εκπαίδευση και τα ανθρώπινα δικαιώματα», εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997, σελ. 36.

⁴⁷ Βλ. *Liegeois J.-P.*, Ρομά, Τσιγγάνοι, Ταξιδευτές: οι Τσιγγάνοι της Ευρώπης, μετάφραση Σιπητάνου Α., εκδόσεις Καστανιώτη Α.Ε., Αθήνα 1999 (πρωτότυπο 1994), σελ. 43.

⁴⁸ Βλ. *Catrinel Motoc*, «The Roma in Europe: 11 things you always wanted to know but were afraid to ask», Amnesty International, 23/04/2015, <https://www.amnesty.org/en/latest/campaigns/2015/04/roma-in-europe-11-things-you-always-wanted-to-know-but-were-afraid-to-ask/>, παρ. 5.

⁴⁹ Βλ. *Λένα Διβάνη*, «Η κατάσταση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα», Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, 2001, σελ. 3.

⁵⁰ Βλ. Έκθεση και προτάσεις για ζητήματα σχετικά με την κατάσταση και τα δικαιώματα των Τσιγγάνων στην Ελλάδα, Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, 2009, ηλεκτρονική πρόσβαση από: <http://www.nchr.gr>, σελ. 8-9.

Η ιστορία των Ρομά εκκινεί από την Βορειοδυτική Ινδία, γύρω στον 8^ο αιώνα, από όπου φέρεται να ξεκίνησαν οι νομαδικές μετακινήσεις τους στον υπόλοιπο κόσμο. Μία εκδοχή της ονομασίας και της προέλευσής τους υποστηρίζει ότι οι Τσιγγάνοι αποτελούνται από δυο λαούς, αυτούς που έχουν ινδική καταγωγή και αποκαλούνται «Ρομά» και από τους «Γύφτους», που είναι αυτόχθονες Αιγύπτιοι.⁵¹ Το γεγονός ότι στην φυλή τους εντοπίζονταν στοιχεία μυστικισμού και δεισιδαιμονίας, προκάλεσε την έντονη αντίδραση της Εκκλησίας κατά την βυζαντινή εποχή, θεωρώντας τους ως αιρετικούς, καθώς κυριαρχούσε η αντίληψη περί ενασχόλησής τους με την μαύρη μαγεία και τον αποκρυφισμό.⁵²

Ανάμεσα, λοιπόν, στη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης ζουν και οι Ρομά που έχουν ασπαστεί τον μουσουλμανισμό. Ειδικότερα, οι Ρομά της περιοχής αποτελούν το μικρότερο μέρος του μουσουλμανικού πληθυσμού που συμπεριλαμβάνονται στη συνθήκη της Λωζάνης. Οι κυριότεροι οικισμοί της Θράκης όπου ζουν, βρίσκονται στο Δροσερό Ξάνθης, στο Αλάνκουγιου Κομοτηνής και στον Άβαντο Αλεξανδρούπολης.⁵³

Οι τσιγγάνικοι οικισμοί αποτελούνται συνήθως από συνοικίες εκτός σχεδίου πόλεως σε δημόσια έκταση είτε από παράνομες κατοικίες σε ιδιόκτητα οικόπεδα. Η περιθωριακή τους παρουσία εντοπίζεται σε οικισμούς, αστικούς ή εκτός πόλεως, και αντανακλάται στα όρια «ιδιοκτησίας» του οικισμού, τα οποία είναι είτε τεχνητά, όπως σιδηροδρομικοί σταθμοί, είτε φυσικά, όπως ποτάμια. Επίσης, χαρακτηριστικό των οικισμών τους είναι οι προβληματικές ή και ανύπαρκτες υποδομές και ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης. Άλλωστε, η απουσία πολιτικής και η αδιαφορία των κρατικών φορέων σχετίζεται με την ιδιαιτερότητα της περιθωριακής, εθνοπολιτισμικά και κοινωνικά, ομάδας των Ρομά, σε συνδυασμό με τη διαφορετική θρησκευτική τους συνείδηση, η οποία συνδράμει ώστε να υστερούν σε διεκδικήσεις.⁵⁴

Οι εργασιακές παραδόσεις και συνήθειες των Ρομά της μουσουλμανικής μειονότητας διαφοροποιούνται σε σχέση με τις άλλες δύο ομάδες των Πομάκων και των τουρκικής καταγωγής κατοίκων της Θράκης. Η κινητικότητά τους είναι μεγαλύτερη και οι κύριες ενασχολήσεις τους είναι το πλανόδιο εμπόριο ή η εποχιακή εργασία στον πρωτογενή κυρίως

⁵¹ Βλ. *Ντούσας Δημήτριος*, «Rom και φυλετικές διακρίσεις: στην ιστορία, την κοινωνία, την κουλτούρα, την εκπαίδευση και τα ανθρώπινα δικαιώματα», εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997, σελ. 33.

⁵² Βλ. *Έξαρχος Γιώργης*, «Αυτοί είναι οι Τσιγγάνοι», Εκδόσεις Γαβρηλίδης, Αθήνα 1996, σελ. 39.

⁵³ Βλ. Διαδραστικός Χάρτης Στοιχείων Καταυλισμών Ρομά, Συνήγορος του Πολίτη, <https://www.synigoros.gr/maps?i=maps.el.maps>, τελευταία επίσκεψη 13/09/2021.

⁵⁴ Βλ. *Κώστας Λαλένης, Ιωάννης Φραγκόπουλος, Ιωάννης Κιοσσές, Στέφανος Κηπουρός*, Εθνο-Πολιτισμική Ετερότητα, Κοινωνικές δομές και πολεοδομική οργάνωση στους μειονοτικούς οικισμούς της Θράκης, Περιοδικό Γεωγραφίες, τεύχος 20, 2012, σελ. 129.

τομέα, καθώς σημαντικό ποσοστό δεν ολοκληρώνει όλες τις βαθμίδες της υποχρεωτικής εκπαίδευσης.

Ως εκ τούτου εθνοτικά εντάσσονται περισσότερο στη μεγαλύτερη κοινωνική ομάδα των Ρομά που βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια παρά στη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης, με την οποία δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερη συνάφεια. Εξάλλου, το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται τόσο από την μη αποδοχή που αντιμετωπίζουν από την υπόλοιπη μουσουλμανική μειονότητα, όσο και από την πολιτική αντιμετώπιση του Κράτους που τους εντάσσει στο γενικότερο πλαίσιο των κατοίκων Ρομά στην χώρα μας.⁵⁵

Γ. ΙΙΙ. ΤΟΥΡΚΙΚΗΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

Ανάμεσα στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς βρίσκονται και οι Τουρκογενείς μουσουλμάνοι που παρέμειναν στη Δυτική Θράκη, από την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πρόκειται για τουρκικής καταγωγής μουσουλμάνους, οι οποίοι ομιλούν την τουρκική γλώσσα. Οι οικισμοί τους βρίσκονται κυρίως στη νότια και πεδινή περιοχή της Δυτικής Θράκης, ενώ παράλληλα η κύρια ασχολία τους είναι κυρίως η γεωργία και λιγότερο η κτηνοτροφία.⁵⁶ Αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της μουσουλμανικής μειονότητας και παρέμειναν στην περιοχή μετά την λήξη του ελληνοτουρκικού πολέμου το 1922.⁵⁷

Ειδικότερα, στις 30 Ιανουαρίου 1923, στη Λωζάνη της Ελβετίας, υπογράφηκε η Σύμβαση περί ανταλλαγής των Ελληνικών και Τουρκικών πληθυσμών, έξι μήνες προτού συνομολογηθεί η Συνθήκη της Λωζάνης, στις 24 Ιουλίου 1923, αφορώσα τη διαχείριση των πληθυσμών που βρίσκονταν στις δύο χώρες, ύστερα από τη λήξη του ελληνοτουρκικού πολέμου. Έτσι, μουσουλμάνοι και χριστιανοί έγιναν πρόσφυγες, απωλώνοντας de jure την υπηκοότητα της χώρας που εγκατέλειπαν. Στο δεύτερο άρθρο της Συμβάσεως προβλεπόταν η εξαίρεση από την ανταλλαγή των Ελλήνων κατοίκων της Κωνσταντινούπολης, των Μουσουλμάνων κατοίκων της Δυτικής Θράκης, καθώς επίσης και των κατοίκων της Ίμβρου και της Τενέδου, όπως οριζόταν στο δέκατο τέταρτο άρθρο της Συνθήκης.⁵⁸

⁵⁵ Βλ. Κώστας Λαλένης, Ιωάννης Φραγκόπουλος, Ιωάννης Κιοσσές, Στέφανος Κηπουρός, Εθνο-Πολιτισμική Ετερότητα, Κοινωνικές δομές και πολεοδομική οργάνωση στους μειονοτικούς οικισμούς της Θράκης, Περιοδικό Γεωγραφίες, τεύχος 20, 2012, σελ. 136.

⁵⁶ Βλ. Κώστας Λαλένης, Ιωάννης Φραγκόπουλος, Ιωάννης Κιοσσές, Στέφανος Κηπουρός, Εθνο-Πολιτισμική Ετερότητα, Κοινωνικές δομές και πολεοδομική οργάνωση στους μειονοτικούς οικισμούς της Θράκης, Περιοδικό Γεωγραφίες, τεύχος 20, 2012, σελ. 120-121.

⁵⁷ Βλ. Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα: Μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1997, σ. 392.

⁵⁸ Βλ. Συνθήκη της Λωζάνης, 1923, πλήρες κείμενο <https://imbrosunion.com/174-2/>

Η Συνθήκη κατοχυρώνει με αρκετές διατάξεις της τα δικαιώματα των μειονοτήτων στην Ελλάδα και την Τουρκία. Προβλέπει την ισότητα ενώπιον του νόμου, την θρησκευτική ελευθερία, τη διατήρηση της γλώσσας, την ισότητα προσωπικών και πολιτικών δικαιωμάτων και το δικαίωμα ρύθμισης οικογενειακών σχέσεων και προσωπικής κατάστασης σύμφωνα με την θρησκεία τους.⁵⁹ Παρέχεται επίσης στις μειονότητες η αυτονομία να συστήνουν, να διευθύνουν και να ελέγχουν, με δικές τους δαπάνες, φιλανθρωπικά, θρησκευτικά ή και κοινωφελή ιδρύματα, σχολεία και λοιπά εκπαιδευτήρια, με το δικαίωμα να χρησιμοποιούν ελεύθερα τη γλώσσα τους και να ασκούν ελεύθερα τα της θρησκείας τους.⁶⁰

Με τη Μορφωτική Συμφωνία του 1951 και το Μορφωτικό Πρωτόκολλο του 1968, καθώς και την επικύρωση διεθνών νομικών μέσων για τα ανθρώπινα δικαιώματα που συνομολογήθηκαν μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, ενισχύθηκε περαιτέρω το καθεστώς προστασίας των μειονοτήτων. Ειδικότερα, με το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ICCPR), τη Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού (CRC, ΔΣΔΠ), τη Διεθνή Σύμβαση για την Κατάργηση κάθε Μορφής Φυλετικών Διακρίσεων (ICERD), το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα (ICESCR) και τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για την Εξάλειψη όλων των μορφών Διακρίσεων κατά των Γυναικών (CEDAW) κατοχυρώνεται η προστασία της μουσουλμανικής κοινότητας των κατοίκων της Θράκης. Άλλωστε, η Ελλάδα ως μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) εφαρμόζει τις κοινοτικές οδηγίες για την ισότητα στην θρησκεία και την εθνότητα, σεβόμενη τα δικαιώματα που κατοχυρώνονται στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ.⁶¹

Δ. Ο ΙΕΡΟΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ

Η Ισλαμική παράδοση αποδίδεται με τον όρο «Χαντίθ» και περιέχει τις διδαχές των λόγων και των πράξεων του προφήτη Μωάμεθ. Η ταύτιση θρησκείας και δικαίου αποτελεί στοιχείο ιδιαιτερότητας του μουσουλμανικού δικαίου, το οποίο στα αραβικά αποδίδεται με τον όρο «Sharia» (Σαρία). Η απόδοση του όρου στην ελληνική είναι ο δρόμος προς την πηγή του

⁵⁹ Βλ. Συνθήκη της Λωζάνης 1923, άρθρα 16, 39 και 42.

⁶⁰ Βλ. Συνθήκη της Λωζάνης 1923, άρθρο 40 «Οι τούρκοι υπήκοοι, οι ανήκοντες εις μη μουσουλμανικές μειονότητες, θα απολαύσι “νομικώς” και πραγματικώς της αυτής προστασίας και των αυτών εγγυήσεων των απολαύσι και οι λοιποί τούρκοι υπήκοοι, θα έχωσιν ιδίως ίσον δικαίωμα να συνιστώσι, διευθύνωσι και εποπτεύωσιν, ιδίαις δαπάναις, παντός είδους, φιλανθρωπικά, θρησκευτικά ή κοινωφελή ιδρύματα, σχολεία και λοιπά εκπαιδευτήρια μετά του δικαιώματος να ποιώνται ελευθέρως εν αυτοίς χρήσιν της γλώσσης των και να τελώσιν ελευθέρως τα της θρησκείας των».

⁶¹ Βλ. Evelin Verhás, «Η τουρκική μειονότητα της Δυτικής Θράκης: Ένας μακροχρόνιος αγώνας για δικαιώματα και αναγνώριση», Minority Rights Group Europe Nonprofit Kft. (MRGE), Σεπτέμβριος 2019, σελ. 3.

ύδατος, ωστόσο η πραγματική του σημασία είναι το μονοπάτι που οδηγεί στον Αλλάχ.⁶² Πηγές του ισλαμικού δικαίου αποτελούν η Χαντίθ ή άλλως Σούννα και το Κοράνι.⁶³ Ειδικότερα, οι παραδόσεις του Ισλάμ (Χαντίθ) ερμηνεύουν και συμπληρώνουν το ιερό βιβλίου του Κορανίου, καθώς υποστηρίζεται ότι η Χαντίθ αποτελεί την εξιστόρηση ενός γεγονότος, ενώ η Σούννα τη νομική διάταξη, ήτοι την πρωτότυπη συμπεριφορά του προφήτη Μωάμεθ.⁶⁴

Η Σαρία αποτελεί κατεξοχήν εθιμικό δίκαιο, ενώ δεν παρουσιάζει απόλυτη ομοιογένεια. Προκύπτουν διαχωρισμοί ανάλογα με τα δόγματα και τις ιερατικές σχολές του Ισλάμ, όπως για παράδειγμα των Σουνιτών και των Σηιτών. Σε πολλές ισλαμικές χώρες δεν εφαρμόζεται πλέον, θεωρούμενο ως αναχρονιστικό δίκαιο, όπως στην Τουρκία, η οποία έχει μεταφυτεύσει και εφαρμόζει τον Ελβετικό Αστικό Κώδικα. Αντίθετα, σε πολλές μη ευρωπαϊκές χώρες όπως η Συρία και η Αλγερία το οικογενειακό και κληρονομικό δίκαιο έχει θρησκευτικό χαρακτήρα, εφαρμόζοντας το ιερό μουσουλμανικό δίκαιο. Πάντως, από τις χώρες των Βαλκανίων, μόνο στο Ελληνικό Κράτος ισχύει η Σαρία για το προσωπικό καθεστώς των μουσουλμάνων, κατοίκων της Δυτικής Θράκης.⁶⁵

Δ. Ι. ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟ ΕΡΕΙΣΜΑ

Σύμφωνα με το άρθρο 4 του νόμου 147/1914, *«περί της εν ταις προσαρτωμέναις χώραις εφαρμοστέας νομοθεσίας και της δικαστικής αυτών οργανώσεως»*, *«τα του γάμου των εις το μουσουλμανικόν ή ισραηλιτικόν θρήσκευμα ανηκόντων, ήτοι τ' αφορώντα εις την νόμιμον σύστασιν και την διάλυσιν του γάμου και τας συνεστώτος αυτού προσωπικάς σχέσεις των συζύγων και τα των συγγενικών δεσμών διέπονται υπό του ιερού αυτών νόμου και κρίνονται κατ' αυτόν. Ως προς τους μουσουλμάνους ισχύουσι προσέτι οι περί αυτών ειδικοί όροι της μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας τελευταίας συνθήκης»*.⁶⁶

Στη συνέχεια με τον νόμο 1920/1991 *«Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργιών»*, ορίζεται, στο πέμπτο άρθρο του, ότι *«Ο Μουφτής ασκεί δικαιοδοσία μεταξύ μουσουλμάνων*

⁶² Βλ. *Noel James Coulson*, Professor of Oriental Laws, University of London, 1967–86, «Sharī'ah, Islamic law», Encyclopædia Britannica, Inc., 2021, <https://www.britannica.com/topic/Shariah>

⁶³ Βλ. *Αναστάσιος Γιαννουλάτος*, Αρχιεπίσκοπος Τυράνων και πάσης Αλβανίας, «Ισλάμ», Εκδόσεις Ακρίτας, 2006, σελ. 125 επ.

⁶⁴ Βλ. *Αθηνά Κοτζάμπαση*, Οι οικογενειακές έννομες σχέσεις Ελλήνων και Ελληνίδων μουσουλμάνων, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2003, σελ. 18.

⁶⁵ Βλ. *Αθηνά Κοτζάμπαση*, Οι οικογενειακές έννομες σχέσεις Ελλήνων και Ελληνίδων μουσουλμάνων, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2003, σελ. 19 - 20.

⁶⁶ Βλ. *Νόμος 147/1914*: Περί της εν ταις προσαρτωμέναις χώραις εφαρμοστέας νομοθεσίας και της δικαστικής αυτών οργανώσεως, άρθρο 4, πηγή Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών ΝΟΜΟΣ, 2021.

*Ελλήνων πολιτών της περιφέρειάς του επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών, επιτροπειών, κηδεμονιών, χειραφесίας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και της εξ' αδιαθέτου διαδοχής, εφ' όσον οι σχέσεις αυτές διέπονται από τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο».*⁶⁷

*Στο ίδιο άρθρο ορίζεται, ότι «Οι εκδιδόμενες από το Μουφτή αποφάσεις επί υποθέσεων αμφισβητούμενης δικαιοδοσίας δεν μπορούν να εκτελεσθούν ούτε αποτελούν δεδουλευμένο, αν δεν κηρυχθούν εκτελεστές από το μονομελές πρωτοδικείο της περιφέρειας όπου η έδρα του Μουφτή, κατά τη διαδικασία της εκουσίας δικαιοδοσίας. Το δικαστήριο ερευνά μόνο αν η απόφαση εκδόθηκε μέσα στα όρια της δικαιοδοσίας του Μουφτή και αν οι διατάξεις που εφαρμόστηκαν αντίκεινται στο Σύνταγμα. Κατά της αποφάσεως του μονομελούς πρωτοδικείου χωρεί προσφυγή ενώπιον του οικείου πολυμελούς πρωτοδικείου, που δικάζει κατά την ίδια διαδικασία. Κατά της αποφάσεως του πολυμελούς πρωτοδικείου δεν χωρεί ένδικο μέσο τακτικό ή έκτακτο».*⁶⁸

Πλέον μετά την ισχύ του νόμου 4511/2018 (ΦΕΚ 2 Α/15.01.2018), η δικαιοδοσία του Μουφτή ως ιεροδίκη, σε υποθέσεις Μουσουλμάνων ελληνικής ιθαγένειας έχει γίνει προαιρετική. Συνεπώς, από πλευράς δογματικής του αστικού δικονομικού δικαίου θα πρέπει να θεωρηθεί ως θεσμός ιδιότυπης διαιτησίας.⁶⁹

Ειδικότερα, με το πρώτο άρθρο του νόμου 4511/2018 εισάγεται τέταρτη παράγραφος στο πέμπτο άρθρο του ν. 1920/1991 η οποία ορίζει ότι «Οι υποθέσεις της παραγράφου 2 ρυθμίζονται από τις κοινές διατάξεις και μόνο κατ' εξαίρεση υπάγονται στη δικαιοδοσία του Μουφτή, εφόσον αμφοτέρωτα τα διάδικα μέρη υποβάλουν σχετική αίτησή τους ενώπιόν του για επίλυση της συγκεκριμένης διαφοράς κατά τον Ιερό Μουσουλμανικό Νόμο. Η υπαγωγή της υπόθεσης στη δικαιοδοσία του Μουφτή είναι αμετάκλητη και αποκλείει τη δικαιοδοσία των τακτικών δικαστηρίων για τη συγκεκριμένη διαφορά. Εάν οποιοδήποτε από τα μέρη δεν επιθυμεί την υπαγωγή της υπόθεσής του στη δικαιοδοσία του Μουφτή, δύναται να προσφύγει στα πολιτικά

⁶⁷ Βλ. Νόμος 1920/1991, «Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργιών», άρθρο 5 παρ. 2, ΦΕΚ 11/Α/4.2.1991.

⁶⁸ Βλ. Νόμος 1920/1991, «Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργιών», άρθρο 5 παρ. 3, ΦΕΚ 11/Α/4.2.1991.

⁶⁹ Βλ. Αλή Οσμάν Ουαντούντ, Σχόλια περί των Δικονομικών κανόνων επί υποθέσεων δικαιοδοσίας Μουφτή- (Σύσταση, οργάνωση και λειτουργία Διεύθυνσης Υποθέσεων Δικαιοδοσίας Μουφτή στις Μουφτείες)- Άρθρο 20, 2 Σεπτεμβρίου 2018, Δικτυακός Τόπος Διαβουλεύσεων Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, <http://www.opengov.gr/ypepth/>.

*δικαστήρια, κατά τις κοινές ουσιαστικές και δικονομικές διατάξεις, τα οποία σε κάθε περίπτωση έχουν το τεκμήριο της δικαιοδοσίας».*⁷⁰

Η παραπάνω τροποποίηση αποτελεί ουσιώδη λύση στα ζητήματα ισότητας που ανακλύπτανε από την αποκλειστική εφαρμογή της Σαρία στους μουσουλμάνους κατοίκους της Θράκης, διατηρώντας και προασπίζοντας συγχρόνως μία διαφορετική δικαιοταξία, την ισλαμική, εντός των ορίων της Ευρώπης. Επιτρέπεται, πλέον, η υπαγωγή των Ελλήνων Μουσουλμάνων στο εγχώριο Αστικό Δίκαιο για τις υποθέσεις που μέχρι λίγο καιρό εμπίπταν στην δικαιοδοτική αρμοδιότητα του Μουφτή, ενώ ταυτόχρονα ο Μουφτής διατηρεί την εξαιρετική αρμοδιότητα για τη ρύθμιση οικογενειακών και κληρονομικών σχέσεων. Οι αρμοδιότητες του Μουφτή δεν περιορίζονται αλλά συνεχίζουν να προβλέπονται απαράλλακτες στις κείμενες διατάξεις (θρησκευτικές, εποπτικές, γνωμοδοτικές, δικαστικές), χωρίς να μεταβάλλεται ποιοτικά ή ποσοτικά η προβλεπόμενη αρμοδιότητα των τακτικών δικαστηρίων για τον έλεγχο των αποφάσεων του και την κήρυξη της εκτελεστότητας αυτών.⁷¹

Αναμφίβολα, η ελληνική νομοθεσία επί πολλά έτη επιχειρεί να ρυθμίσει την λειτουργική συνοχή της συνύπαρξης περισσότερων δικαίων στην περιοχή της Δυτικής Θράκης, δημιουργώντας έναν *de jure* νομικό πλουραλισμό. Ύστερα από τις ισχύουσες διακρατικές συμφωνίες, σε συνδυασμό με τους ως άνω θεσπιζόμενους νόμους, διατηρήθηκε η δικαιοταξία του ισλαμικού δικαίου. Το ζήτημα, ωστόσο, που προκύπτει από την εφαρμογή της Σαρία είναι η δυσκολία ερμηνευτικής προσέγγισης από τα εγχώρια δικαιοδοτικά όργανα και το πεδίο εφαρμογής της.

Δ. ΙΙ. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ ΕΝΝΟΜΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Το αντικειμενικό πεδίο εφαρμογής του άρθρου 4 του νόμου 147/1914, όπως προεκτέθηκε, αφορά τη νόμιμη σύσταση του γάμου, τις συζυγικές σχέσεις συνεστώτος του γάμου, τη διάλυσή του και τα των συγγενικών δεσμών. Οι ως άνω οικογενειακές έννομες σχέσεις ρυθμίζονται από το ιερό μουσουλμανικό δίκαιο, μόνον μετά την ρητή δήλωση των μερών, άλλως από το ελληνικό αστικό δίκαιο.

⁷⁰ Βλ. *Νόμος 4511/2018*, Τροποποίηση άρθρου 5 της από 24.12.1990 ΠΝΠ (Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργιών), άρθρο 1, πηγή Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών ΝΟΜΟΣ 2021.

⁷¹ Βλ. *Αιτιολογική Έκθεση* στο σχέδιο νόμου «Τροποποίηση του άρθρου 5 του ν. 1920/1991 (Α' 11), με τον οποίο κυρώθηκε η Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου «Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργιών» (Α' 182)», πηγή Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών ΝΟΜΟΣ 2021, σελ. 2.

Στο άρθρο 1347 του Αστικού Κώδικα ορίζεται ότι «Οι προϋποθέσεις της ιεροτελεστίας και κάθε θέμα σχετικό με αυτήν διέπονται από το τυπικό και τους κανόνες του δόγματος ή του θρησκευόμενου σύμφωνα με το οποίο γίνεται η ιεροτελεστία, εφόσον δεν είναι αντίθετοι με τη δημόσια τάξη. Ο θρησκευτικός λειτουργός είναι υποχρεωμένος να συντάξει αμέσως σχετική πράξη».⁷² Η σύναψη του γάμου τελείται από τον Μουφτή ως θρησκευτικό λειτουργό, -όπως ισχύει για όλες τις γνωστές θρησκείες εφόσον δεν αντίκεινται στη δημόσια τάξη- χωρίς να απαιτείται ειδική νομοθετική ρύθμιση.

Αντιθέτως, το άρθρο 1416 του Αστικού Κώδικα προβλέπει ότι «οι διατάξεις αυτού του κεφαλαίου έχουν εφαρμογή, εφόσον δεν ορίζεται διαφορετικά, ανεξάρτητα από τη θρησκεία ή το δόγμα των συζύγων καθώς και από τον τύπο, πολιτικό ή θρησκευτικό, με τον οποίο έγινε ο γάμος τους».⁷³ Η έκταση εφαρμογής του Αστικού Κώδικα στον ισλαμικό νόμο αποτελεί ζήτημα ερμηνείας και διασαφήνισης, εφόσον προβλέπεται νομοθετικά εξαίρεση της Σαρία από το πεδίο εφαρμογής του.

Ως προς το θέμα της νόμιμης λύσης του γάμου στο μουσουλμανικό δίκαιο προβλέπονται τρεις περιπτώσεις.⁷⁴ Πρώτον, είναι δυνατή η λύση με κοινή συναίνεση των συζύγων που αποδίδεται με τον όρο «hul» και επιτρέπει στους συζύγους να εμφανίζονται στον Ιεροδίκη είτε αυτοπροσώπως είτε δια πληρεξουσίου δικηγόρου, αιτούμενοι τη συναινετική λύση. Ακόμη, αποδεκτή είναι και η εξ αποστάσεως τηλεφωνική επικοινωνία – προφορική δήλωση προς τον αρμόδιο Μουφτή. Στη συνέχεια, ο Ιεροδίκης καταγράφει την κοινή βούληση και λύνει την έγγαμη συμβίωση, διατάσσοντας ταυτόχρονα τους πρώην συζύγους να μην διατηρούν συζυγικές σχέσεις. Ωστόσο, σε όλα τα μουσουλμανικά συναινετικά διαζύγια η όποια συναινετική λύση προϋποθέτει τη ρητή παραίτηση της συζύγου («τεφρικό») από τα δικαιώματά της στη «δωρεά λόγω λύσης γάμου» και στην υποχρέωση τρίμηνης διατροφής. Η παραίτηση αυτή της συζύγου συναντάται και σε εκείνες τις περιπτώσεις συναινετικού διαζυγίου που το ίδιο το Ιεροδικείο διαπιστώνει -παρεμπιπτόντως- βιαιότητες σε βάρος της με υπαιτιότητα του συζύγου. Σε κάποιες σπανιότερες περιπτώσεις η σύζυγος παραιτείται ρητά και του δικαιώματος επιμέλειας των τέκνων της.⁷⁵

⁷² Βλ. *Αστικός Κώδικας*, άρθρο 1347, όπως κωδικοποιήθηκε με το Προεδρικό Διάταγμα 456/1984.

⁷³ Βλ. *Αστικός Κώδικας*, άρθρο 1416, όπως κωδικοποιήθηκε με το Προεδρικό Διάταγμα 456/1984.

⁷⁴ ΜονΠρΞάνθης, υπ' αριθ. 344/2000 απόφαση στην οποία εμπεριέχεται η με αριθμ. πρωτ. 173/00/Φ.56 της 10.5.2000 γνωμοδότηση του Μουφτή Κομοτηνής.

⁷⁵ Βλ. *Γιάννης Κτιστάκης*, Ο ΜΟΥΦΤΗΣ, Η ΣΑΡΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ, Θεοκρατία ή κράτος δικαίου στη σύγχρονη Ελλάδα; <https://www.kemo.gr> σελ. 5.

Δεύτερον είναι δυνατή η λύση της έγγαμης συμβίωσης ύστερα από αίτηση ενός εκ των συζύγων, εφόσον το Ιεροδικείο διαπιστώσει, μετά από πρόχειρο έλεγχο, ότι συντρέχει ένας σοβαρός λόγος (υπαιτιότητα) στο πρόσωπο του άλλου. Σύμφωνα με τη νομολογία έχει κριθεί ότι τέτοιοι σοβαροί λόγοι, ανεξάρτητα αν βαρύνουν τον άνδρα ή τη γυναίκα, είναι η εγκατάλειψη στέγης, οι εξωσυζυγικές σχέσεις, η μη αρμονική έγγαμη συμβίωση, η απουσία σαρκικής επαφής και η μεταβολή θρησκευματος. Πάντως, σε αυτήν την περίπτωση λύσης του μουσουλμανικού γάμου, το Ιεροδικείο δεν διατάσσει την καταβολή από τον σύζυγο των δικαιωμάτων της συζύγου στη «δωρεά λόγω λύσης γάμου» και στη τρίμηνη διατροφή.⁷⁶

Τρίτη περίπτωση αποτελεί η λύση του γάμου με αποπομπή της συζύγου από τον άνδρα που αποδίδεται με τον όρο «talāq» και συναντάται σε περιορισμένες αποφάσεις διαζυγίου των Ιεροδικείων. Σε αυτές ο σύζυγος, να μεν έχει επικαλεστεί κάποιον λόγο, αλλά η λύση του κατ' ουσία βασίζεται στη μονομερή βούλησή του να θέσει ένα τέλος στην έγγαμη συμβίωση - ακόμη κι αν η σύζυγος φέρει αντιρρήσεις. Σε αυτές τις περιπτώσεις, το Ιεροδικείο δεν εξετάζει τη σοβαρότητα του λόγου διαζυγίου, ούτε ερευνά με μάρτυρες ή με άλλον αποδεικτικό μέσο την ακρίβειά του. Συνήθως, μάλιστα, δεν καλεί καν την εν διαστάσει σύζυγο να παρασταθεί ενώπιόν του και να αντικρούσει την αίτηση διαζυγίου. Αν, ωστόσο, η σύζυγος κληθεί αλλά δεν παρασταθεί ενώπιόν του ιεροδικείου τότε της επιβάλει ποινή με τη στέρηση της «δωρεάς λόγω λύσης γάμου» και διατροφής.

Στα πλαίσια της λύσεως έγγαμης συμβίωσης των μουσουλμάνων που επιλέγουν την εφαρμογή της Σαρία για τη ρύθμιση των προσωπικών τους σχέσεων ρυθμίζεται και η υποχρέωση διατροφής. Προβλέπεται η καταβολή της «δωρεάς λόγω λύσης γάμου» και της στοιχειώδους τρίμηνης διατροφής, «νεφακά» όπως την αποκαλούν, προς τη σύζυγο. Σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο το ύψος και το είδος της «δωρεάς λόγω λύσης γάμου» αναγράφεται ρητά στην άδεια γάμου και πρόκειται για χρυσές οθωμανικές λίρες. Βεβαίως, συχνά το Ιεροδικείο διατάσσει την καταβολή του ίσης αξίας χρηματικού ποσού. Αντίθετα, στην περίπτωση διαζυγίου με υπαιτιότητα του συζύγου προβλέπεται η καταβολή διατροφής «νεφακά» για το χρονικό διάστημα των τριών μηνών.⁷⁷

Η αποζημίωση της γυναίκας λόγω λύσης του γάμου (νικιάχ) και η διατροφή επί διακοπής της συμβίωσης για τους τρεις μήνες, «νεφακά», υπάγονται καταρχήν στην αρμοδιότητα του

⁷⁶ Βλ. Γιάννης Κτιστάκης, Ο ΜΟΥΦΤΗΣ, Η ΣΑΡΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ, Θεοκρατία ή κράτος δικαίου στη σύγχρονη Ελλάδα; <https://www.kemo.gr> σελ. 6.

⁷⁷ Βλ. Γιάννης Κτιστάκης, Ο ΜΟΥΦΤΗΣ, Η ΣΑΡΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ, Θεοκρατία ή κράτος δικαίου στη σύγχρονη Ελλάδα; <https://www.kemo.gr> σελ. 7-8.

Μουφτή, μολονότι υπάρχει δικαστική απόφαση του Εφετείου Θεσσαλονίκης, ήδη από το 1920, που δέχεται ότι η αξίωση διατροφής δεν είναι αξίωση προσωπικής φύσης αλλά και περιουσιακής και γι' αυτό υπάγεται στην αρμοδιότητα των πολιτικών δικαστηρίων. Με βάση τον νέο νόμο 4511/2018, τα μέρη πλέον μπορούν να επιλέξουν εάν θα υπαχθούν στην εξαιρετική αρμοδιότητα του Μουφτή για τη ρύθμιση των προσωπικών τους σχέσεων, με την επιφύλαξη ότι η δήλωση για την υπαγωγή της διαφοράς στη δικαιοδοσία των ιεροδικείων καθίσταται αμετάκλητη και αποκλείει τη δικαιοδοσία των τακτικών δικαστηρίων για την αυτή έννομη σχέση και διαφορά.

Από την εφαρμογή της Σαρία στις οικογενειακές σχέσεις των μουσουλμάνων κατοίκων της Θράκης προκύπτουν ζητήματα αντισυνταγματικότητας. Ένα από αυτά αποτελεί η καταχώριση στο Ληξιαρχείο γάμων τετελεσμένων με νόμιμο ή εκούσιο αντιπρόσωπο του μελλονύμφου. Μια τέτοια πρακτική εγκυμονεί το κίνδυνο για σύναψη αναγκαστικών γάμων, κυρίως των ανήλικων κοριτσιών, με τους οποίους παραβιάζεται η βασική αρχή του οικογενειακού δικαίου για την ελευθερία της σύναψης γάμου, με απότοκο η τέλεσή τους να αντίκειται στην ελληνική δημόσια τάξη και στο άρθρο 21 του Συντάγματος.⁷⁸ Επιπλέον, σε περίπτωση λύσης του γάμου, δυνάμει του ιερού μουσουλμανικού νόμου, δεν αναγνωρίζονται δικαιώματα στις γυναίκες, όπως η διατροφή ή η αξίωση στα αποκτήματα, ενώ η επιμέλεια των αγοριών που έχουν συμπληρώσει το 7ο έτος της ηλικίας τους και των κοριτσιών από το 9ο έτος ανήκει στον σύζυγο.⁷⁹ Η διατήρηση, συνεπώς, του εθιμικού ισλαμικού δικαίου οφείλει να γίνει μέσω της νομοθετικής ρύθμισης ζητημάτων που πιθανόν να καταπατούν δικαιώματα μελών της μουσουλμανικής μειονότητας.

Δ. ΙΙΙ. ΡΥΘΜΙΣΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

Οι κληρονομικές σχέσεις των Ελλήνων μουσουλμάνων υπάγονται στον Αστικό Κώδικα με βάση τον προαναφερθέντα πρόσφατο νόμο. Παρόλα αυτά ο κληρονομούμενος διατηρεί το δικαίωμα να δηλώσει συμβολαιογραφικά, με τον τύπο της δημόσιας διαθήκης, τη βούλησή του να υπαχθεί η κληρονομική του διαδοχή στο Ιερό Ισλαμικό Δίκαιο. Η πράξη αυτή ωστόσο περιέχει μόνο δήλωση, η οποία είναι ελεύθερα ανακλητή με μεταγενέστερη δήλωση ενώπιον του ίδιου ή άλλου συμβολαιογράφου ή με διαθήκη με κάποιον από τους τύπους που προβλέπει

⁷⁸ Βλ. *Αθηνά Κοτζάμπαση*, Οι θρησκευτικοί γάμοι μουσουλμάνων της Θράκης που τελούνται από νόμιμους και μη νόμιμους Ιμάμηδες, η δικαστική αρμοδιότητα του Μουφτή και η εφαρμογή της Σαρία, ΕφΑΔΠολΔ, 10-11/2014, σελ. 806.

⁷⁹ Βλ. *Θεοφανώ Παπαζήση*, Η Σαρία στην Ελλάδα μετά τον Ν 4511/2018, ΕφΑΔΠολΔ, 3/2019, σελ. 246.

ο Αστικός Κώδικας. Η επιλογή του κληρονομούμενου δεν αφορά τον τύπο της διαθήκης, αλλά το δικαιικό σύστημα που θα διέπει τις δικαιοπραξίες του. Ο διαθέτης, δηλαδή που επιλέγει να υπαχθεί στο κοινό αστικό δίκαιο, έχει πλήρη ελευθερία διάθεσης της περιουσίας του, με όλες τις ελευθερίες και τους περιορισμούς που το τελευταίο προβλέπει. Συνεπώς, είναι ανεπίτρεπτη εκ του νόμου η ταυτόχρονη εφαρμογή αστικού και ισλαμικού δικαίου με επιλογή ρυθμίσεων ή θεσμών από τις δύο δικαιοταξίες.⁸⁰

Το μουσουλμανικό κληρονομικό δίκαιο αποδίδεται με το όρο «Φεραϊζ» και προβλέπει την εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή. Σύμφωνα με τις γραφές, ο θεός όρισε τα κληρονομικά μερίδια και τις κληρονομικές μερίδες των εξ αδιαθέτου κληρονόμων, με απόρροια η διάθεση της περιουσίας σε κληρονομικά μερίδια διαφορετικά από τα οριζόμενα στο Κοράνι να συνιστά παραβίαση της εντολής του θεού. Τα αυστηρώς καθοριζόμενα μερίδια είναι έξι, ήτοι ένα δεύτερο, ένα τέταρτο, ένα όγδοο, ένα τρίτο, δύο τρίτα και ένα έκτο, και ως εκ τούτου, δεν γίνεται ποτέ λόγος για νόμιμη μοίρα ή μέμνη άστοργη διαθήκης. Οι άρρενες κληρονόμοι ή οι εξ αρρένων άρρενες θεωρούνται «αυθυπόστατοι» κληρονόμοι, διακρίνονται σε τέσσερις τάξεις και αυτοί λαμβάνουν ολόκληρον το κατάλοιπο μετά την αφαίρεση των κληρούχων, ενώ κληρούχοι καλούνται όσοι έχουν ορισμένο μερίδιο. Επιπλέον, κανένας δεν μπορεί να υποκατασταθεί και να συνεχίσει τις νομικές σχέσεις του κληρονομούμενου. Με το θάνατο επέρχεται οριστική εκκαθάριση των σχέσεων του κληρονομούμενου απέναντι σε τρίτους, είτε δηλαδή οι κληρονόμοι οι οποίοι δεν θεωρούνται διάδοχοι του κληρονόμου, είτε πιστωτές της κληρονομίας. Δεν ευθύνονται απέναντι στους υπολοίπους παρά μόνον μέχρι της αξίας των στοιχείων της κληρονομίας. Αντιστρόφως, αν δεν ικανοποιηθούν οι δανειστές της κληρονομίας οι οποίοι προηγούνται των κληρονόμων, κάθε μεταβίβαση κληρονομικών πραγμάτων είναι άκυρη. Άλλωστε, η διαφορά θρησκείας αποτελεί κώλυμα κληρονομικής διαδοχής, ώστε να μην μπορεί να κληρονομήσει μουσουλμάνος αλλόθρησκο ή το αντίθετο.⁸¹

Η σύνταξη διαθηκών δεν είναι επιτρεπτή από την Σαρία, ωστόσο προβλέπεται η ισλαμική διαθήκη υπέρ της βουλήσεως του κληρονόμου, με την οποία μπορεί να διατεθεί το ένα τρίτο της κληρονομίας υπέρ τρίτων, συνήθως για φιλανθρωπικούς σκοπούς. Η διαθήκη αυτή συντάσσεται είτε από τον ίδιο το Μουφτή, είτε καταρτίζεται προφορικός ενώπιον δύο μαρτύρων. Πάντως, δεν μπορεί να υπερβεί το ένα τρίτο της κληρονομίας και προϋποθέτει την

⁸⁰ Βλ. *Θεοφανώ Παπαζήση*, Η Σαρία στην Ελλάδα μετά τον Ν 4511/2018, ΕφΑΔΠολΔ, 3/2019, σελ. 242.

⁸¹ Βλ. *Καλλιρρόη Παντελίδου*, Η ρύθμιση των κληρονομικών σχέσεων των Ελλήνων Μουσουλμάνων, ΕφΑΔΠολΔ, 10-11/2014, σελ. 810.

παραίτηση των κληρονόμων από το μερίδιο αυτό, άλλως η διαθήκη θεωρείται άκυρη για το υπερβάλλον του ενός τρίτου.

Η σημερινή πρακτική των μουσουλμάνων της Θράκης είναι η έκδοση κληρονομητηρίου, είτε η σύνταξη διαθήκης σε συμβολαιογράφο, με εφαρμογή του κοινού αστικού δικαίου. Μόνο σε ορισμένες περιπτώσεις ο ενδιαφερόμενος καταφεύγει στο Μουφτή για να καθορίσει τη λεγόμενη «ρήτρα μουφτείας», δηλαδή τα εξ αδιαθέτου μερίδια αναφορικά με αστικά ακίνητα. Η ρήτρα είναι διατυπωμένη με μορφή ερωταποκρίσεως, όπου ο Μουφτής αποκρίνεται στο ερώτημα αν η διανομή θα είναι έγκυρη με βάση το χωρισμό των μεριδίων. Εφόσον η απάντηση του Μουφτή είναι θετική, στη συνέχεια με βάση αυτή τη ρήτρα και χωρίς να υπάρξει δικαστικός έλεγχος, συντάσσεται η αποδοχή από το συμβολαιογράφο.⁸²

Πάντως, το κρίσιμο ζήτημα από την εφαρμογή της Σαρία στη ρύθμιση των κληρονομικών σχέσεων έγκειται στο ότι οι άρρενες και τα αδέλφια δικαιούνται μεγαλύτερο ποσοστό κληρονομιάς, ενώ τα τέκνα και η γυναίκα πολλές φορές στερούνται μεγάλο μέρος της περιουσίας που θα λάμβαναν με βάση τον αστικό κώδικα. Βεβαίως, μετά από την απόφαση - σταθμό του ΕΔΔΑ και την αλλαγή του νομοθετικού πλαισίου εφαρμογής του μουσουλμανικού δικαίου τα μέρη έχουν την δυνατότητα επιλογής του εφαρμοστέου δικαίου, για την αντιμετώπιση ανισοτήτων που πιθανόν να προκύψουν από τις διατάξεις του «Φεραΐζ».

Δ. IV. Η ΑΠΟΦΑΣΗ ΣΤΑΘΜΟΣ ΤΟΥ ΕΔΔΑ

Το ΕΔΔΑ, για πρώτη φορά, κλήθηκε να εξετάσει υπόθεση που αφορούσε de jure νομικό πλουραλισμό στην ελληνική έννομη τάξη, ύστερα από προσφυγή της Chatitze Molla Sali (αριθμό προσφυγής 20452/14). Οι έντονες επικρίσεις που έχουν διατυπωθεί περί αντίθεσης της Σαρία στην ελληνική δημόσια τάξη βρίσκουν έρεισμα στην παραβίαση του δικαιώματος στην δίκαιη δίκη και ειδικότερα μέσω των δικονομικών δικαιωμάτων της προηγούμενης ακρόασης και άμυνας, η οποία φαίνεται να συνδέεται άμεσα με τον τρόπο λειτουργίας των ιεροδικείων.⁸³ Έτσι, η απόφαση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση «Molla Sali κατά Ελλάδος» υπήρξε σταθμός, ρυθμίζοντας τον τρόπο επιλογής και εφαρμογής του ιερού μουσουλμανικού νόμου,

⁸² Βλ. *Καλλιρρόη Παντελίδου*, Η ρύθμιση των κληρονομικών σχέσεων των Ελλήνων Μουσουλμάνων, ΕφΑΔΠολΔ, 10-11/2014, σελ. 812.

⁸³ Βλ. *Ιλκέρ Τσαβούσογλου*, Εφαρμογές Αστικού Δικαίου και Πολιτικής Δικονομίας, 2019, τεύχος 10^ο, Νομικός πλουραλισμός, Σαρία και ανθρώπινα δικαιώματα στη Θράκη, σελ. 1008

ώστε να μην παραβιάζονται, αντιστοίχως τα δικαιώματα αυτοδιάθεσης και άσκησης της θρησκευτικής ελευθερίας των Ελλήνων μουσουλμάνων της Θράκης.

Σύμφωνα, με το ιστορικό ένας Έλληνας μουσουλμάνος συνέταξε δημόσια διαθήκη με την οποία κατέλειπε όλη του την περιουσία στη σύζυγό του. Οι αδερφές του θανόντος προσέβαλαν δικαστικά τη διαθήκη υποστηρίζοντας ότι ο τελευταίος ανήκε στη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης και άρα, σύμφωνα με τις Συνθήκες Σεβρών- Λωζάνης ζητήματα κληρονομικού δικαίου εμπίπτουν στη δικαιοδοσία του «Μουφτή». Πρωτόδικα, και αργότερα, στο Εφετείο απορρίφθηκε το αίτημα των εναγουσών, αλλά ο Άρειος Πάγος ανέστειλε την εκτέλεση της δευτεροβάθμιας απόφασης, με την αιτιολογία ότι κληρονομικά ζητήματα της μουσουλμανικής μειονότητας εμπίπτουν στην αρμοδιότητα του Μουφτή.

Μετά την παραπομπή στο Εφετείο όμως, το δικαστήριο κήρυξε τη διαθήκη ανίσχυρη με την αιτιολογία ότι για την εν λόγω κληρονομιά εφαρμοστέος ήταν ο θρησκευτικός νόμος. Έτσι, η Molla Sali στερήθηκε κατά τα τρία τέταρτα την περιουσία του συζύγου της.

Η Molla Sali προσέφυγε στο ΕΔΔΑ, διότι στην πραγματικότητα, εάν δεν τύγχανε ο σύζυγος της να είναι μουσουλμάνος, θα κληρονομούσε ολόκληρη την περιουσία του, ενώ τώρα την στερείται κατά το μεγαλύτερο μέρος της λόγω των θρησκευτικών της πεποιθήσεων. Η Ελλάδα υποστήριξε ότι η απόφαση που εξέδωσε το δικαστήριο της επιδιώκει σκοπό γενικού συμφέροντος προστασίας της μουσουλμανικής μειονότητας, ενώ ότι ταυτόχρονα σεβάστηκε τις Συνθήκες Σεβρών- Λωζάνης .

Οι πιο σημαντικές σκέψεις του δικαστηρίου ήταν ότι πρώτον οι συνθήκες δεν επέβαλαν υποχρέωση στην Ελλάδα να εφαρμόσει το νόμο της Σαρία και στην ελληνική νομολογία υπήρχαν αποκλίσεις ως προς το πόσο συμβατός ήταν ο ιερός μουσουλμανικός νόμος με τα διεθνή πρότυπα ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Στη συνέχεια υποστήριξε ότι η θρησκευτική ελευθερία δεν απαιτεί από τα συμβαλλόμενα κράτη να θεσπίσουν νομικά πλαίσια για να παρασχεθεί ειδικό καθεστώς στις μειονότητες με προνόμια· ωστόσο, όταν αυτό υπάρχει, θα πρέπει να μην βιώνουν οι μειονότητες δυσμενείς διακρίσεις. Η άρνηση μέλους της μειονότητας να υπάγεται στο νομικό πλαίσιο αυτό, πρέπει να γίνεται σεβαστή στα πλαίσια του δικαιώματος ελεύθερης αυτοδιάθεσης του άρθρου 3 παρ. 1 ΕΣΔΑ.⁸⁴

⁸⁴ Βλ. Molla Sali κατά Ελλάδας του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης της 19.12.2018 (αρ. προσφ. 20452/14) ΕΔΔΑ, [ECHR CASELAW](#)

Ήδη από τον Ιανουάριο του 2018 καταργήθηκαν οι ειδικοί κανονισμοί που επέβαλλαν προσφυγή στη νομοθεσία της Σαρία. Η προσφυγή σε Μουφτή είναι δυνατή μόνο εάν το επιθυμούν όλοι οι ενδιαφερόμενοι. Η ΕΔΔΑ, με αυτόν τον δικανικό συλλογισμό, κατέληξε ότι υπήρξε παραβίαση στο δικαίωμα της ισότητας και στο δικαίωμα της περιουσίας.

Η απόφαση αυτή είναι πολύ σημαντική, διότι το δικαστήριο έλυσε το ζήτημα της επιλογής και εφαρμογής δικαίου σε περίπτωση συνύπαρξης διαφόρων δικαιотаξιόν σε μία πλουραλιστική έννομη τάξη, προτείνοντας ως τρόπο συνύπαρξης διαφορετικών νομικών συστημάτων τη συναίνεση όλων των ενδιαφερομένων για την εφαρμογή της Σαρία. Αποτέλεσε, λοιπόν, το νομικό έρεισμα για την τροποποίηση του άρθρου 5 της από 24.12.1990 Πράξεως Νομοθετικού Περιεχομένου (Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργών) με τον νόμο 4511/2018.

Δ. V. Η ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΗ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΜΟΥΦΤΗ

Στη Θράκη εφαρμόζεται το καθεστώς του ιεροδίκη Μουφτή, ο οποίος είναι καθαρά θρησκευτικός λειτουργός και έχει ανακηρυχθεί από την ελληνική πολιτεία δικαστικός λειτουργός. Δύναται να δικάσει σε πρώτο και τελευταίο βαθμό υποθέσεις οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου των μουσουλμάνων κατοίκων της περιοχής και να εκδίδει γνωμοδοτήσεις.⁸⁵

Σύμφωνα με τη δεύτερη παράγραφο του πρώτου άρθρου του νόμου 1920/1991 «*Σε θέση Μουφτή διορίζονται μουσουλμάνοι Έλληνες πολίτες, κάτοχοι πτυχίου ανώτατης ισλαμικής θεολογικής σχολής (ημεδαπής) ή αλλοδαπής) ή κάτοχοι διπλώματος Ιτζαζέτ ναμέ ή διατελέσαντες ιμάμηδες τουλάχιστον επί δεκαετία, οι οποίοι έχουν διακριθεί για το ήθος τους και τη θεολογική τους κατάρτιση και ως προς τους οποίους δεν συντρέχουν τα κωλύματα διορισμού, που αναφέρονται στα άρθρα 21 έως 23 του Υπαλληλικού Κώδικος (Π.Δ. 611/1977)*». Η επιλογή του Μουφτή γίνεται χωρίς διαγωνισμό από τον Υπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων «*με βάση το ήθος, τη θεολογική κατάρτιση και την εν γένει θρησκευτική δράση του*» (άρθρο 1 παρ. 6 του νόμου 1920/1991). Ακόμη, δεν απολαμβάνει προσωπικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας, αλλά αντιθέτως θεωρείται «*δημόσιος υπάλληλος σε θέση γενικού διευθυντή*» (άρθρο 4 του νόμου 1920/1991) και «*διορίζεται για δεκαετή ανανεώσιμη θητεία*» (άρθρο 1 παρ. 7 του νόμου 1920/1991). Τέλος, παύεται με απόφαση του Υπουργού Παιδείας (άρθρο 2 του νόμου 1920/1991).⁸⁶

⁸⁵ Βλ. Ζαφείριος Κ. Μέκος, Οι Πομάκοι στη Θράκη, Ιστορία, Καθημερινή Ζωή, Ιερονομικό Δίκαιο, Γιορτές Θρησκείας, Κοινωνικός Βίος και Εξέλιξή τους, Εκδόσεις Ηρόδοτος 2001, σελ. 40.

⁸⁶ Βλ. Νόμος 1920/1991, «Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργών», άρθρο 1, ΦΕΚ 11/Α/4.2.1991.

Με το νέο νόμο 4511/2018 η καθ' ύλη αρμοδιότητα του Μουφτή δεν έχει αλλάξει σε σχέση με τον νόμο 1920/1991, εφόσον τα μέρη επιλέξουν αυτή τη διαδικασία (άρθρο 2 § 1). Στην πραγματικότητα οι υποθέσεις που προβλέπει και ο Ν 4511/2018 είναι οι σχέσεις των συζύγων στο γάμο και η επιτροπεία των ανηλίκων, διότι οι θεσμοί της γονικής μέριμνας και της ρύθμισης της επιμέλειας δεν προβλέπονται, ενώ οι αναφερόμενοι θεσμοί της χειραφεσίας και κηδεμονίας ανηλίκων έχουν καταργηθεί. Η κατά τόπο αρμοδιότητα προσδιορίζεται ειδικά. Ο νόμος αφορά ρητά τους Έλληνες μουσουλμάνους των Μουφτειών Διδυμοτείχου, Κομοτηνής και Ξάνθης. Επομένως η κατά τόπον αρμοδιότητά του εκτείνεται μόνον για τους Έλληνες μουσουλμάνους της Μουφτείας του και όχι για κάθε μουσουλμάνο που βρίσκεται στην Ελλάδα.⁸⁷

Με την αλλαγή της νομοθεσίας για την υπαγωγή των Ελλήνων μουσουλμάνων στο εγχώριο αστικό δίκαιο για τις υποθέσεις που διέπονταν έως τότε μόνο από το ισλαμικό δίκαιο, ο Μουφτής αποκτά δικαιοδοσία ύστερα από τη ρητή δήλωση των ενδιαφερομένων με κοινή αίτηση και η καθ' ύλην αρμοδιότητά του είναι οι αναφερόμενες στο νόμο πράξεις. Με την έννοια αυτή η δικαιοδοσία είναι εξαιρετική, διότι αποκλίνει από τον γενικό κανόνα της εφαρμογής του κοινού αστικού δικαίου.

Συνεπώς, τα τακτικά δικαστήρια έχουν το τεκμήριο της δικαιοδοσίας, εφόσον η γενική αρχή της ρύθμισης του Ν 4511/2018, ορίζει ότι όλες οι διαφορές των Ελλήνων μουσουλμάνων υπάγονται πλέον στο κοινό αστικό δίκαιο.⁸⁸ Με την νομοθετική αυτή αλλαγή όλοι οι μουσουλμάνοι πολίτες μπορούν να αντιμετωπίζονται από το ελληνικό δίκαιο ισότιμα. Άλλωστε, μέσα από το δικαίωμα επιλογής δικαίου που δίδει η ελληνική πολιτεία διατηρείται ο νομικός πολιτισμός τους, καθώς δύνανται να προσφύγουν -εάν το επιθυμούν όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη- στο Ιεροδικείο.

Δ. VI. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΗ ΕΦΑΦΜΟΓΗ

Σύμφωνα με το άρθρο 5 παράγραφος 3 του νόμου 1920/1991, οι αποφάσεις του Μουφτή δεν είναι εκτελεστές, εκτός αν επικυρωθούν από το αρμόδιο κατά τόπον Πρωτοδικείο και καταστούν τελεσίδικες. Για το σκοπό αυτό, ο Δικαστής, με την διαδικασία της εκουσίας δικαιοδοσίας, αναγνωρίζει ή όχι τις εν λόγω αποφάσεις των Ιεροδικείων. Πάντως ο Δικαστής μπορεί να διερευνήσει μόνο την δικαιοδοσία του Μουφτή επί της υποθέσεως και εάν η απόφαση είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα, ενώ οι διάδικοι δεν μπορούν να ασκήσουν το ένδικο

⁸⁷ Βλ. *Θεοφανώ Παπαζήση*, Η Σαρία στην Ελλάδα μετά τον Ν 4511/2018, ΕφΑΔΠολΔ, 3/2019, σελ. 245.

⁸⁸ Βλ. *Θεοφανώ Παπαζήση*, Η Σαρία στην Ελλάδα μετά τον Ν 4511/2018, ΕφΑΔΠολΔ, 3/2019, σελ. 245.

μέσο της εφέσεως επί της απόφασης. Στη συνέχεια θα αναλυθούν κάποιες πρόσφατες αποφάσεις των ελληνικών δικαστηρίων, ώστε να γίνει αντιληπτή η νομολογιακή πρακτική επί του ειδικού νομικού καθεστώτος της Θράκης.

Με την υπ' αριθ. 14/2017 απόφαση το Πολυμελές Πρωτοδικείο της Ξάνθης έκρινε το ζήτημα περί ακύρωσης ή μη δημόσιας διαθήκης που συνέταξε Έλληνας Μουσουλμάνος, κάτοικος Θράκης. Το Δικαστήριο στηρίχθηκε στο άρθρο 5 παρ. 2 ν. 1920/1991 περί δικαιοδοσίας του Μουφτή μεταξύ μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών της περιφέρειάς του, επί ισλαμικών διαθηκών και της εξ αδιαθέτου διαδοχής, εφόσον οι σχέσεις αυτές διέπονται από τον ιερό μουσουλμανικό νόμο. Και τούτο διότι το μουσουλμανικό κληρονομικό δίκαιο (φεραΐζ) προβλέπει κατά βάση μόνο την εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή και δεν αναγνωρίζει τη σύνταξη διαθήκης. Οι λόγοι της κληρονομικής διαδοχής είναι η εξ αίματος συγγένεια, ο γάμος και η επιτροπεία. Οι προϋποθέσεις της υλοποίησής της είναι ο θάνατος του κληρονομούμενου, η εν ζωή ύπαρξη του κληρονόμου κατά το χρόνο θανάτου του κληρονομούμενου και η γνώση του λόγου της εξ αδιαθέτου διαδοχής εκ μέρους του Ιεροδίκη, ώστε να δύναται να ελέγξει τη βασιμότητα του κληρονομικού δικαιώματος και να το αναγνωρίσει.⁸⁹

Κατ' εξαίρεση σε ορισμένες περιπτώσεις είναι δυνατή η σύνταξη της λεγόμενης ισλαμικής διαθήκης συνήθως υπέρ φιλανθρωπικών σκοπών και μόνο μέχρι του ενός τρίτου της κληρονομίας. Αυτό συμβαίνει, διότι οι εξ αδιαθέτου κληρονομικές μερίδες των κληρονόμων και το μέγεθός τους περιέχονται στο Ιερό Κοράνι και ειδικότερα στο κεφάλαιο Αλ Νίσα (Οι γυναίκες), η δε σύνταξη διαθήκης οδηγεί είτε σε εξαφάνιση είτε σε αλλοίωση αυτών των προβλεπόμενων κληρονομικών μερίδων και συνεπώς θεωρείται παραβίαση του περιεχομένου του ανωτέρω κεφαλαίου του Ιερού Κορανίου και απαγορεύεται.⁹⁰

Κατά το σκεπτικό της απόφασης, είναι δυνατό Έλληνας μουσουλμάνος, ασχέτως εάν ανήκει ή όχι στη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης, να επιλέξει να συντάξει δημόσια διαθήκη κατά τις διατάξεις των άρθρων 1724 επ. ΑΚ. Η διαθήκη αυτή επιφέρει έννομες συνέπειες, όπως κάθε άλλη νομίμως συνταχθείσα διαθήκη. Στην περίπτωση αυτή, τα κάθε είδους ελαττώματα της δήλωσης βουλήσεως του διαθέτη κρίνονται δυνάμει των διατάξεων του ΑΚ και όχι δυνάμει του ιερού μουσουλμανικού νόμου. Επομένως, η διαθήκη αυτή δεν είναι δυνατό να ακυρωθεί ή να αναγνωρισθεί ότι δεν επιφέρει έννομες συνέπειες, επειδή και μόνον αντιβαίνει στην απαγόρευση σύνταξης διαθήκης που διέπει το φεραΐζ. Η παραδοχή του

⁸⁹ Βλ. την υπ' αριθ. 14/2017 απόφαση Πολυμελούς Πρωτοδικείου Ξάνθης, πηγή Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών ΝΟΜΟΣ 2021.

⁹⁰ Βλ. Γιάννης Κτιστάκης, Ιερός νόμος του Ισλάμ και μουσουλμάνοι Έλληνες πολίτες, έκδ. 2006.

αντιθέτου άγει σε παραβίαση του ν. 1920/1991, διότι παραβλέπεται χωρίς αιτιολογία η γραμματική διατύπωση του άρθρου 5 παρ. 2 του νόμου αυτού «εφόσον οι σχέσεις αυτές διέπονται από τον ιερό μουσουλμανικό νόμο», από την οποία καθίσταται σαφές ότι ο νόμος αναγνωρίζει ως ενδεχόμενη και όχι ως υποχρεωτική την εφαρμογή του φεραΐζ στους μουσουλμάνους πολίτες, με συνέπεια να διαστέλλεται ανεπίτρεπτα το πεδίο εφαρμογής του.

Άλλωστε, εφόσον Έλληνας πολίτης, μουσουλμάνος το θρήσκευμα, μέλος ή μη της θρησκευτικής μειονότητας της Θράκης, επιλέγει να απευθυνθεί σε συμβολαιογράφο και να ζητήσει τη σύνταξη δημόσιας διαθήκης, ασκεί νομίμως το δικαίωμά του να διαθέσει την περιουσία του μετά θάνατον υπό τους ίδιους όρους, όπως και οι υπόλοιποι πολίτες, και αποκλείεται η ακύρωση της διαθήκης, η αναγνώριση της ακυρότητάς της ή της μη επέλευσης εννόμων συνεπειών από αυτήν ως απαγορευμένης από τον ιερό μουσουλμανικό νόμο, διότι το αντίθετο θα συνιστούσε εσφαλμένη ερμηνεία του άρθρου 5 παρ. 2 ν. 1920/1991 και παραβίαση των άρθρων 4 παρ. 2, 5 παρ. 1, 2 και 13 παρ. 1 του Συντάγματος όσο και των άρθρων 14 της ΕΣΔΑ και 1 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου.

Έτσι, το δικαστήριο κατέληξε ότι είναι ανεπίτρεπτη η δυσμενή διάκριση μεταξύ των Ελλήνων πολιτών λόγω των θρησκευτικών πεποιθήσεών τους, δεδομένου, ότι, εάν γινόταν δεκτή η απαγόρευση που επικαλείται η ενάγουσα, ο αποβιώσας σύζυγός της θα στερείτο αποκλειστικά και μόνον εξαιτίας της θρησκευτικής του συνείδησης ένα αστικής φύσης δικαίωμα και δη αυτό (και μάλιστα το τελευταίο) της μετά θάνατον διάθεσης της περιουσίας του με τον τρόπο που ο ίδιος επιθυμούσε, το οποίο απολαμβάνουν οι λοιποί Έλληνες πολίτες.

Στην υπ' αριθ. 102/2012 απόφαση του Μονομελούς Πρωτοδικείου Ξάνθης το Δικαστήριο κλήθηκε να αποφασίσει για το ζήτημα της επιμέλειας και διατροφής ανήλικου τέκνου Ελλήνων Μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης.⁹¹ Πιο συγκεκριμένα, το σκεπτικό του Δικαστηρίου ήταν ότι σύμφωνα με το άρθρο 4 του ν. 147/1914 οι οικογενειακές διαφορές των μουσουλμάνων της Θράκης υπάγονται στο ισλαμικό δίκαιο, ωστόσο όσες διαφορές ανήκουν στη δικαιοδοσία του Μουφτή ως ιεροδίκη, είναι σαφώς καθορισμένες και περιορισμένες. Και τούτο διότι οι διατάξεις αυτές εισάγουν εξαιρετικό δίκαιο, του οποίου η διασταλτική ερμηνεία ή ανάλογη εφαρμογή είναι ανεπίτρεπτη, και ως εκ τούτου σε αυτές δεν περιλαμβάνεται ρητά η ρύθμιση της επιμέλειας ανήλικου τέκνου. Επομένως, δεν εμπίπτει στη δικαιοδοσία του Μουφτή, αλλά σ' αυτήν του αρμόδιου τακτικού πολιτικού δικαστηρίου, κατ' άρθρο 1 του ΚΠολΔ, έστω και

⁹¹ Βλ. την υπ' αριθ. 102/2012 απόφαση Μονομελούς Πρωτοδικείου Ξάνθης, πηγή Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών ΝΟΜΟΣ 2021.

αν πρόκειται για διαφορά μεταξύ μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών, η ρύθμιση της επιμέλειας ανηλικού τέκνου τους, τόσο κατά τη διάρκεια του γάμου, όσο και μετά τη λύση του.⁹² Εξάλλου, όσον αφορά την έννοια της κηδεμονίας στον ιερό μουσουλμανικό νόμο, αυτή απαντάται αναφορικά με τις περιουσίες και όχι τα πρόσωπα. Ακολούθως, το ζήτημα της διατροφής ανηλικών τέκνων Ελλήνων μουσουλμάνων, εξαιρείται σαφώς του αντικειμενικού πεδίου εφαρμογής του ιερού μουσουλμανικού νόμου και διέπεται από τις διατάξεις του ελληνικού Αστικού Κώδικα. Συνεπώς, το Δικαστήριο ερειδόμενο στις διατάξεις του Αστικού Κώδικα αποφάνθηκε σχετικά με την επιμέλεια και διατροφή του τέκνου.

Από τις ως άνω αποφάσεις προκύπτει λοιπόν ότι το πεδίο εφαρμογής του ιερού μουσουλμανικού νόμου είναι σαφώς ορισμένο και εφαρμόζεται μόνο στις περιοριστικά αναφερόμενες στο νόμο διαφορές. Άλλωστε, πλέον με το νέο νομοθετικό πλαίσιο η γενικότερη επιλογή εφαρμογής της Σαρία είναι στη διακριτική ευχέρεια των μερών.

E. ΣΑΡΙΑ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

Ο πολιτιστικός σχετικισμός μπορεί να οριστεί ως η θέση που υποστηρίζει ότι «οι τοπικές πολιτιστικές παραδόσεις (συμπεριλαμβανομένων των θρησκευτικών, πολιτικών και νομικών πρακτικών), καθορίζουν την ύπαρξη και την εμβέλεια των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων που απολαμβάνουν τα άτομα σε μία δεδομένη κοινωνία».

Η θέση ότι τα κοινωνικοοικονομικά δικαιώματα πρέπει να έχουν προτεραιότητα έναντι των αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων καταπατά τα πλουραλιστικά στοιχεία των πολιτισμών. Αντίθετα, ο καθορισμός της έκτασης και της φύσης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων πρέπει να γίνεται πάντοτε με γνώμονα τα πολιτισμικά πρότυπα -και όχι την οικονομική ανάπτυξη ή την ανάγκη εφαρμογής της διανεμητικής δικαιοσύνης.

Σύμφωνα, λοιπόν, με το εθιμικό ή συμβατικό διεθνές δίκαιο, υπάρχει ένα σύνολο ουσιαστικών κανόνων για τα ανθρωπίνια δικαιώματα, το νόημά του οποίου ποικίλλει ουσιαστικά από πολιτισμό σε πολιτισμό, με σκοπό να αντικατοπτρίζουν τις εθνικές ιδιοσυγκρασίες.⁹³

Η παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε μια κοινωνία δύναται να θεωρηθεί νόμιμη σε μία άλλη, χωρίς να επιβάλλονται από τις δυτικές κοινωνίες δικαιώματα που φθείρουν τον

⁹² Βλ. *Αθηνά Κοτζαμπάση*, «Το πεδίο εφαρμογής του ιερού μουσουλμανικού νόμου στις οικογενειακές σχέσεις των Ελλήνων μουσουλμάνων» *Ελληνική Δικαιοσύνη* 2003, σελ. 7 επ.

⁹³ Βλ. Fernando R. Tesón, «International Human Rights and Cultural Relativism», Florida State University College, 1985, <https://ir.law.fsu.edu/> σελ. 870.

πολιτισμό των μη δυτικών κοινωνιών. Η ανεκτικότητα και ο σεβασμός της αυτοδιάθεσης αποκλείουν τις διαπολιτισμικές κανονιστικές κρίσεις. Εναλλακτικά, η πρόφαση επιβολής δυτικών δικαιωμάτων οδηγεί εκ τoις πράγμασι στην καταπάτηση αυτών σε μη δυτικές κοινωνίες που καθίσταται δύσκολη η κατανόηση των διαφορετικών πολιτιστικών καταβολών.

Με την εφαρμογή του ισλαμικού δικαίου και την γενικότερη φιλοσοφία του πολύ συχνά δημιουργούνται συγκρούσεις με τα δικαιώματα που έχουν κατοχυρωθεί σε διεθνές επίπεδο. Ειδικότερα, ένα ζήτημα προβληματισμού είναι η υποδεέστερη θέση της γυναίκας στην ισλαμική κοινωνία που προορίζεται για να έχει διαφορετικό ρόλο από τους άρρενες, γεγονός που επιβεβαιώνεται από θεσμούς του κληρονομικού και οικογενειακού μουσουλμανικού δικαίου. Πολλές φορές και η δικαιοδοτική κρίση ή ποινή μπορεί να αντίκειται στις αρχές της ισότητας και της ελευθερίας, εφαρμόζοντας αναχρονιστικές θεϊκής προέλευσης διατάξεις.

Κατά τη Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα στη Βιέννη τον Ιούνιο του 1993 η αντιπαράθεση μεταξύ, των αποκαλούμενων από τους δυτικούς, χωρών του «Τρίτου Κόσμου» και της Δύσης περιστρεφόταν γύρω από τη διεκδίκηση της οικουμενικότητας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Σύμφωνα με τον Samuel Huntington οι αποκλίνουσες κοσμοθεωρίες των ανθρώπων που προέρχονται από διαφορετικές πολιτιστικές δομές είναι μία από τις πηγές σύγκρουσης στη διεθνή πολιτική. Επομένως μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, δεν μπορεί κανείς πλέον να μιλάει για «Τρίτο Κόσμο», αλλά μόνο για πολιτισμούς, οι οποίοι βρίσκονται σε σύγκρουση μεταξύ τους. Με το άρθρο του «The Clash of Civilization», ο Huntington έφερε αυτή τη σύγκρουση στο προσκήνιο, παρουσιάζοντας την ηθική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως στοιχείο σύγκλισης και γέφυρας μεταξύ των συγκρουόμενων πολιτισμών, ώστε να γίνει αποδεκτή ως διεθνή ηθική.⁹⁴

Ίσως, το ισλαμικό δίκαιο να χρειάζεται μία ριζική ανανέωση, ώστε να μην συγκρούεται με τα ανθρώπινα δικαιώματα, εδραιώνοντας στις ισλαμικές κοινωνίες τις αξίες που θα ωφελήσουν τα ίδια τα μέλη τους. Εξάλλου, με μία συστηματική ερμηνεία των πηγών ισλαμικής δικαιοταξίας μπορεί να διασαφηνιστούν τυχόν θεωρούμενες συγκρούσεις. Από την άλλη πλευρά όμως και οι Δυτικές κοινωνίες οφείλουν να σεβαστούν τις διαφορετικές πολιτιστικές καταβολές των μη δυτικών κοινωνιών, οριοθετώντας ένα σύστημα κοινής αποδοχής των

⁹⁴ Βλ. *Bassam Tibi*, Islamic Law/Shari'a, Human Rights, Universal Morality and International Relations, *Human Rights Quarterly* Vol. 16, No. 2, 1994, https://www.jstor.org/stable/762448?seq=1#metadata_info_tab_contents σελ. 281-282.

δικαιωμάτων, χωρίς να καταπατούν εντέλει οι ίδιες τα δικαιώματα που έχουν θεσπίσει περί ελευθερίας και αυτοδιάθεσης.

ΣΤ. Η ΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Η μεταχείριση των μουσουλμάνων γυναικών από το ισλαμικό δίκαιο έχει επανειλημμένα επικριθεί για την αποτυχία διαφύλαξης των δικαιωμάτων τους, καθώς και για τη νομική μεταχείριση τους από το θρησκευτικό κανονιστικό καθεστώς, επηρεάζοντας πολύ συχνά την πρόσβαση στη δικαιοσύνη. Η παρουσία των μουσουλμάνων σε εκκοσμικευμένες έννομες τάξεις, σε συνδυασμό με τις σχετικά αυξανόμενες απαιτήσεις τους για την άσκηση των θρησκευτικών τους δεσμεύσεων, δημιουργεί ένα συγκρουσιακό περιβάλλον, τόσο με την κοινωνική όσο και με τη νομική έννοια, ενώ, ταυτόχρονα, δημιουργεί ζητήματα προσαρμογής και εφαρμογής του ισλαμικού δικαίου.

Στο πλαίσιο αυτό, η Ελλάδα αποτελεί το μοναδικό Ευρωπαϊκό Κράτος που έχει επίσημα αναγνωρίσει και διατηρήσει την εφαρμογή του ισλαμικού δικαίου για περισσότερο από έναν αιώνα. Η εφαρμογή του ισλαμικού δικαίου στην εθνική έννομη τάξη αποτελεί μια περίπτωση επίσημου νομικού πλουραλισμού στον οποίο οι θρησκευτικοί κανόνες συνυπάρχουν με το σύστημα των κοσμικών νόμων του κράτους. Το ρυθμιστικό πλαίσιο του καθεστώτος αυτού εμφανίζεται διφορούμενο και ο τρόπος λειτουργίας των θρησκευτικών δικαστηρίων επηρεάζει άμεσα τη νομική σφαίρα των μουσουλμάνων γυναικών που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του. Ως εκ τούτου, αυτή η κανονιστική δομή έχει επανειλημμένα επικριθεί, καθώς η κριτική επικεντρώνεται κυρίως στα ζητήματα των διακρίσεων λόγω φύλου και της παραβίασης του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη.

Το πρώτο ζήτημα που προκύπτει, λοιπόν, είναι οι ακροάσεις ενώπιον των θρησκευτικών δικαστηρίων που δεν απαιτούν εκπροσώπηση από δικηγόρους. Ειδικότερα, δεν λαμβάνεται νομική συνδρομή και οι διαφωνούντες παρίστανται προσωπικά στις διαδικασίες. Ενίοτε, και όχι κατά κανόνα, οι γυναίκες συνοδεύονται από τους μεγαλύτερους συγγενείς τους, άνδρες ή γυναίκες. Η διεξαγωγή δίκης για προσωπικά ζητήματα χωρίς νομική συνδρομή και στο πλαίσιο μιας νομικής αντίληψης που χαρακτηρίζεται από τις ελλείψεις που περιγράφονται ανωτέρω, μπορεί να βλάψει σοβαρά τα συμφέροντα των γυναικών. Λαμβάνοντας υπόψη ότι το καθεστώς δημιουργεί δεσμευτικές έννομες συνέπειες, η νομική συνδρομή καθίσταται ακόμη πιο ουσιαστική. Και τούτο διότι συνήθως, η γενική έλλειψη εκπαίδευσης αντικατοπτρίζεται στις

γνώσεις των μουσουλμάνων γυναικών σχετικά με το ισλαμικό δίκαιο, καθώς πολλές από αυτές είναι αναλφάβητες. Έτσι, κατά τη διάρκεια της δικαστικής διαδικασίας δεν μπορούν να υποστηρίξουν τη νομική τους θέση και τα δικαιώματά τους. Αυτό μπορεί να αποδειχθεί σημαντικό μειονέκτημα όταν διαπραγματεύονται σχετικά με θέματα προσωπικών σχέσεων, δεδομένου ότι εισέρχονται σε ένα περιβάλλον όπου συναλλάσσονται αποκλειστικά με άνδρες (υπάλληλοι, γραμματείς, ιμάμηδες κ.λπ.) και όπου τα συμφέροντά τους έρχονται σε άμεση σύγκρουση με εκείνα των ανδρών.⁹⁵

Ως εκ τούτου σε τέτοιες έμφυλες συνθήκες οι γυναίκες μπορεί να αντιμετωπίσουν προκατειλημμένη μεταχείριση που απορρέει από συντηρητικές αντιλήψεις σε σχέση με τη θέση τους στο Ισλάμ, με απότοκο να απωλέσουν την ισότιμη συμμετοχή τους στη διαδικασία της θρησκευτικής κρίσης.

Στη μουσουλμανική παράδοση ο γάμος διατηρεί εξέχουσα θέση, καθώς από πνευματική σκοπιά, αποτελεί τον θεσμό που οδηγεί στην ίδρυση της οικογένειας -την βάση της ισλαμικής κοινωνίας. Οι μουσουλμανικοί γάμοι στη Δυτική Θράκη κατέχουν σημαντική θέση στα έθιμα της μουσουλμανικής κοινότητας και διατηρούν τον παραδοσιακό ισλαμικό τους χαρακτήρα. Η οικογενειακή δομή που κυριαρχούσε ήταν αυτή της πατριαρχικής εκτεταμένης οικογένειας, όπου γονείς, τέκνα και εγγόνια βρίσκονται κάτω από την κοινή πατρική εξουσία. Αυτό σήμαινε ότι ο άνδρας κατείχε δεσποτική θέση στον οίκο. Εντούτοις, τα τελευταία χρόνια ο τύπος της εκτεταμένης πατριαρχικής οικογένειας στη μουσουλμανική κοινωνία της ελληνικής Θράκης ολοένα και υποχωρεί, και σ' αυτό συντελούν η μείωση των παιδιών στην οικογένεια, η μετανάστευση και η αστυφιλία. Όλο και περισσότεροι νέοι των ορεινών και απομακρυσμένων περιοχών, όπου κατοικούν κυρίως μουσουλμάνοι πομακικής καταγωγής, εγκαταλείπουν την αγροτική κοινωνία του χωριού τους και εγκαθίστανται στις πόλεις της ελληνικής Θράκης, αλλάζοντας συχνά επαγγελματική απασχόληση και δημιουργώντας τη δική τους πυρηνική οικογένεια. Παρά το γεγονός όμως ότι βαθμιαία εξασθενίζει ο τύπος της πατριαρχικής εκτεταμένης οικογένειας, παραχωρώντας τη θέση του στον τύπο της πυρηνικής οικογένειας,

⁹⁵ Βλ. *Stergios Kofinis*, "The Status of Muslim Minority Women in Greece: Second Class European Citizens?" in *European Union Non-Discrimination Law and Intersectionality: Investigating the triangle of racial, gender and disability discrimination*, ed. by Dagmar G. Schiek and Anna Lawson, Farnham etc.: Ashgate, 2011, σελ. 132-133.

οι ενδοοικογενειακές σχέσεις και οι ρόλοι μέσα στη μουσουλμανική οικογένεια δεν έχουν αλλάξει απόλυτα.⁹⁶

Καταλήγοντας, η νομική και κοινωνική μεταχείριση των μουσουλμάνων γυναικών στη Δυτική Θράκη εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις νομοθετικές μεταρρυθμίσεις και την εκπαίδευσή τους. Ήδη πολλές απαρχαιωμένες αντιλήψεις για την θέση της γυναίκας στην ισλαμική κοινωνία έχουν αρχίσει και υποχωρούν. Ωστόσο, η εναρμόνιση των ισλαμικών παραδόσεων με τις βασικές αρχές της ισότητας μπορεί να εξαλείψει όλες τις ανισότητες εις βάρος των μουσουλμάνων γυναικών.

Z. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Από την ανάλυση που προηγήθηκε, μπορεί κανείς να καταλήξει σε μία σειρά χρήσιμων συμπερασμάτων. Αρχικά, ο νομικός πλουραλισμός αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του πολιτισμού και αντιστρόφως, καθώς η μορφή που λαμβάνει ένα δίκαιο είναι αποτέλεσμα επηρεασμού πληθώρας συγκυριών. Αυτή η ποικιλομορφία των πολιτισμών οδήγησε σε πλουραλιστικούς κανόνες δικαίου και στην διαμόρφωση της νομικής ετερότητας των δικαιοταξιών.

Ο νομικός πλουραλισμός μπορεί να εναρμονίσει και να ενοποιήσει τις συγκρούσεις μεταξύ δυτικών και μη εννόμων τάξεων, διατηρώντας τις πολιτιστικές καταβολές και την μοναδικότητα των λαών. Άλλωστε, το πολιτιστικό και κοινωνικό περιβάλλον πάντοτε διαμόρφωναν τους κανόνες δικαίου μέσα από έθιμα και παραδόσεις.

Βεβαίως, ο νομικός πλουραλισμός είτε *de jure* είτε *de facto* δεν θα υπήρχε χωρίς την πολιτιστική ετερότητα. Αυτή η ετερότητα συναντάται και στην ελληνική επικράτεια, με την πιο πολυπολιτισμική περιοχή που την χαρακτηρίζει να είναι η Δυτική Θράκη. Το γεγονός ότι συνυπάρχουν αρμονικά για πολλά έτη οι μουσουλμάνοι και χριστιανοί της περιοχής, καθώς και το γεγονός ότι ανάμεσα στην μουσουλμανική μειονότητα περικλείονται στην ουσία τρεις διαφορετικοί «πολιτισμοί» με κοινές θρησκευτικές καταβολές, καθιστά την περιοχή υπόδειγμα ποικιλομορφίας πολιτισμών.

⁹⁶ Βλ. *Θεοφάνης Μαλκίδης*, Η οικογένεια και η γυναίκα στην κοινωνία των μουσουλμανικών μειονοτήτων της Ελληνικής Θράκης, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών. 116. Α 2005, σελ. 57.

Οι Πομάκοι χαρακτηρίζονται από τις ιδιομορφίες τους ως μουσουλμάνοι σλαβόφωνοι γηγενής κάτοικοι της ορεινής Ροδόπης και ακριβώς αυτές οι τρεις ιδιομορφίες τους παρατηρείται ότι είναι μοναδικές στον ελληνικό χώρο. Οι Ρομά εθνοτικά εντάσσονται περισσότερο στη μεγαλύτερη κοινωνική ομάδα των Ρομά που βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια παρά στη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης, με την οποία δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερη συνάφεια λόγω κυρίως της αστυφιλίας, παρ' όλα αυτά η γλωσσική επιρροή από την τουρκική είναι εμφανής. Οι Τουρκογενείς μουσουλμάνοι αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος της μειονότητας και συχνά προσελκύονται από την Τουρκία, με απότοκο τις πολιτικές συγκρούσεις της περιοχής.

Ως προς το νομοθετικό πλαίσιο, για πολλά χρόνια υπήρχαν κενά και ασάφειες ως προς το δίκαιο ρύθμισης της εφαρμογής του ισλαμικού δικαίου στην ελληνική έννομη τάξη. Τα εθνικά Δικαστήρια καλούνταν να ερμηνεύσουν και να λύσουν αυτές τις ασάφειες του νόμου. Σταθμός για την νομοθετική μεταρρύθμιση υπήρξε η απόφαση «Molla Salı κατά Ελλάδος» του ΕΔΔΑ η οποία στην ουσία έλυσε το ζήτημα εφαρμογής του κοινού αστικού δικαίου σε Έλληνες μουσουλμάνους που το επιλέξουν.

Έτσι, οι τροποποιήσεις του νόμου 4511/2018 αποτελούν τα νομικά ερείσματα για την εφαρμογή της Σαρία, χωρίς να προκύπτουν ζητήματα ισότητας, αφού εδραιώνεται μία μεγαλύτερη ασφάλεια δικαίου. Επίσης, εξίσου σημαντικό είναι ότι ρυθμίστηκε και το ζήτημα της δικαιοδοσίας των Ιεροδικείων, καθώς πλέον ο μουφτής κατέχει εξαιρετική αρμοδιότητα για την εκδίκαση των διαφορών. Ωστόσο, η έλλειψη δικονομικού πλαισίου στα ιεροδικεία οδηγεί σε λανθασμένες ρυθμίσεις εννόμων σχέσεων των μουσουλμάνων που απευθύνονται σε αυτά για την επίλυση των διαφορών τους. Ως εκ τούτου το έλλειμα νομικής προστασίας των μουσουλμάνων κατοίκων της Θράκης οφείλεται στον τρόπο που εφαρμόζεται το ισλαμικό δίκαιο και όχι στο γεγονός της εφαρμογής του.

Ο νομικός πλουραλισμός στη Θράκη επιτρέπει την έκφραση ατομικής και συλλογικής ταυτότητας στα μέλη της μειονότητας, προστατεύοντας την θρησκευτική τους συνείδηση. Στο πλαίσιο αυτό κρίνεται επιβεβλημένη η κατανόηση και προσπάθεια επίλυσης των συγκρούσεων που προκύπτουν από την οικουμενικότητα των δικαιωμάτων. Και τούτο διότι η προστασία των δικαιωμάτων δεν πρέπει να γίνεται πρόφαση ελέγχου των δυτικών κοινωνιών, αλλά κατοχύρωση της έκφρασης των πολιτισμών.

Η δημιουργία, λοιπόν, ενός λειτουργικού συστήματος de jure νομικού πλουραλισμού δεν είναι εύκολη υπόθεση, αλλά απαιτείται σύμπραξη και προσπάθεια από όλες τις μεριές. Η

προσέγγιση για να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός είναι αρχικά η κατανόηση της πολιτιστικής ετερότητας και των ιστορικών καταβολών της πλουραλιστικής κοινωνίας.

Η νομοθετική παρέμβαση θα πρέπει να γίνεται ύστερα από συλλογικό διάλογο, με κύριο μέλημα τον σεβασμό των θρησκευτικών ελευθεριών. Εξάλλου, με μία συστηματική ερμηνεία των πηγών ισλαμικής δικαιοταξίας μπορεί να διασαφηνιστούν τυχόν θεωρούμενες συγκρούσεις. Οι Δυτικές κοινωνίες οφείλουν να οριοθετήσουν ένα σύστημα κοινής αποδοχής των δικαιωμάτων, χωρίς να καταπατούν εντέλει οι ίδιες τα δικαιώματα που έχουν θεσπίσει περί ελευθερίας.

Η. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Σύμφωνα με το Προοίμιο της Σύμβασης της UNESCO το 2005 *«Ο πολιτισμός προσλαμβάνει διάφορες μορφές στο πέρασμα του χρόνου και από τόπο σε τόπο και αυτή η πολυμορφία αποτυπώνεται στην πρωτοτυπία και στον πλουραλισμό των ταυτοτήτων, καθώς επίσης και στις πολιτιστικές εκφράσεις των λαών και των κοινωνιών που αποτελούν την ανθρωπότητα»*. Αυτή η πολιτιστική ετερότητα δεν μπορεί παρά να εισχωρήσει και στις έννομες τάξεις, οι οποίες καλούνται να διαμορφώσουν τα δικά τους δυνάμει των πολιτισμικών παραμέτρων και καταβολών. Σε αυτό το σημείο ο νομικός πλουραλισμός επιτρέπει τη διατήρηση των νομικών πολιτισμών, μπροστά στο κίνδυνο ενοποίησης των δικαιοταξιών.

Η διαχρονική εφαρμογή του ισλαμικού δικαίου στην Θράκη ως *de jure* νομικός πλουραλισμός φέρεται να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του κοινωνικού συνόλου, καθώς το τελευταίο παρ' όλο που εξελίσσεται συνεχώς, διατηρεί ένα θρησκευτικό νομικό σύστημα. Εξάλλου, η θρησκεία αποτέλεσε και αποτελεί βασικό στοιχείο διαμόρφωσης των δικαιοταξιών, που σε πολλές περιπτώσεις υποκρύπτεται, εκφράζοντας ένα μέρος του πολιτισμικού «ανήκειν» κάθε λαού.

Η εναρμόνιση του δικαίου με την πολιτιστική ταυτότητα είναι τόσο σημαντική, ώστε η απομόνωσή της, θα οδηγούσε σε παράταιρα νομοθετήματα και δικαιικές τάξεις. Η επιρροή της θρησκείας είναι δεδομένη για τη διαμόρφωση των νομικών κανόνων και τη συνεχή εξέλιξή τους, με αποτέλεσμα η θεώρηση του δικαίου, θέλοντας ή μη, να επηρεάζεται από πολιτιστικές διαστάσεις.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

BIBΛΙΑ

- *Αναστάσιος Γιαννουλάτος*, Αρχιεπίσκοπος Τυράνων και πάσης Αλβανίας, «Ισλάμ», Εκδόσεις Ακρίτας, 2006.
- *Margaret Davies*, Legal Pluralism, Peter Crane and Herbert M. Kritzer, The Oxford Handbook of Empirical Research, Oxford University Press 2012.
- *Εξάρχος Γιώργης*, «Αυτοί είναι οι Τσιγγάνοι», Εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα 1996.
- *Νικόλαος Ιντζεσίλογλου*, Κοινωνιολογία του Δικαίου, Εισαγωγή σε μια ρεαλιστική νομική επιστήμη, Διεπιστημονική προσέγγιση του νομικού φαινομένου, Β' Έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα 2012.
- *Αθηνά Κοτζάμπαση*, Οι οικογενειακές έννομες σχέσεις Ελλήνων και Ελληνίδων μουσουλμάνων, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2003.
- *Άννα – Μαρία Κώνστα*, Φύλο και Συγκριτικό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα 2020.
- *Γιάννης Δ. Μαγκριώτης*, Πομάκοι ή Ροδοπαῖοι, Εκδόσεις Πελασγός 2003.
- *Claude Lévi-Strauss*, «Φυλή και Ιστορία, Φυλή και Πολιτισμός», β' έκδοση, μετ. Αθανάσιος Στεφανής, εκδόσεις Πατάκη.
- *Liegeois J.-P.*, Ρομά, Τσιγγάνοι, Ταξιδευτές: οι Τσιγγάνοι της Ευρώπης, μετάφραση Σιπητάνου Α., εκδόσεις Καστανιώτη Α.Ε., Αθήνα 1999 (πρωτότυπο 1994).
- *Ζαφείριος Κ. Μέκος*, Οι Πομάκοι στη Θράκη, Ιστορία, Καθημερινή Ζωή, Ιερονομικό Δίκαιο, Γιορτές Θρησκεία, Κοινωνικός Βίος και Εξέλιξή τους, Εκδόσεις Ηρόδοτος 2001.
- *Ελίνα Μουσταῖρα*, Δικαικές επιρροές στο πλαίσιο του Συγκριτικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα 2013.
- *Ελίνα Μουσταῖρα*, Συγκριτικό Δίκαιο, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη 2012.
- *Δημήτριος Ντούσας*, «Rom και φυλετικές διακρίσεις: στην ιστορία, την κοινωνία, την κουλτούρα, την εκπαίδευση και τα ανθρώπινα δικαιώματα», εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997.

- *Ιωάννης Θ. Φραγκόπουλος*, Κοινωνικοχωρικές σχέσεις, αναπαραστάσεις και πολιτικές της διαφοράς, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 2019.
- *Φωτεινή Τσιμπιρίδου*, «Πως μπορεί κανείς να είναι Πομάκος» στην Ελλάδα σήμερα; Αναστοχασμοί για ηγεμονικές πολιτικές σε περιθωριακούς πληθυσμούς, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 2015, Περιπέτειες της ετερότητας, Παπαταξιάρχης Ευθύμιος.
- *Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης*, Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα: Μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1997.

ΜΕΛΕΤΕΣ & ΑΡΘΡΑ

- *Λένα Διβάνη*, «Η κατάσταση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα», Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, 2001.
- *Κολλάρος Βασίλης*, «Όταν έπεφταν οι μπάρες στην Θράκη», Ιανουάριος 2018, [SLPRESS](#).
- *Noel James Coulson*, Professor of Oriental Laws, University of London, 1967–86, «Sharī'ah, Islamic law», Encyclopædia Britannica, Inc., 2021, <https://www.britannica.com/topic/Shariah>
- *Αθηνά Κοτζάμπαση*, Οι θρησκευτικοί γάμοι μουσουλμάνων της Θράκης που τελούνται από νόμιμους και μη νόμιμους Ιμάμηδες, η δικαστική αρμοδιότητα του Μουφτή και η εφαρμογή της Σαρία, ΕφΑΔΠολΔ, 10-11/2014, σελ. 802 - 808.
- *Αθηνά Κοτζαμπάση*, «Το πεδίο εφαρμογής του ιερού μουσουλμανικού νόμου στις οικογενειακές σχέσεις των Ελλήνων μουσουλμάνων» Ελληνική Δικαιοσύνη 2003.
- *Stergios Kofinis*, "The Status of Muslim Minority Women in Greece: Second Class European Citizens?" in *European Union Non-Discrimination Law and Intersectionality: Investigating the triangle of racial, gender and disability discrimination*, ed. by Dagmar G. Schiek and Anna Lawson, Farnham etc.: Ashgate, 2011.
- *Γιάννης Κτιστάκης*, Ο ΜΟΥΦΤΗΣ, Η ΣΑΡΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ, Θεοκρατία ή κράτος δικαίου στη σύγχρονη Ελλάδα; <https://www.kemo>.
- *Γιάννης Κτιστάκης*, Ιερός νόμος του Ισλάμ και μουσουλμάνοι Έλληνες πολίτες, έκδ. 2006.

- *Αντώνης Κ. Λιάπης*, Η υποθηκευμένη γλωσσική ιδιαιτερότητα των Πομάκων, Θρακική Εταιρεία, Κομοτηνή 1995.
- *Κώστας Λαλένης, Ιωάννης Φραγκόπουλος, Ιωάννης Κιοσσές, Στέφανος Κηπουρός*, Εθνο-Πολιτισμική Ετερότητα, Κοινωνικές δομές και πολεοδομική οργάνωση στους μειονοτικούς οικισμούς της Θράκης, Περιοδικό Γεωγραφίες, τεύχος 20, 2012.
- *Θεοφάνης Μαλκίδης*, Η οικογένεια και η γυναίκα στην κοινωνία των μουσουλμανικών μειονοτήτων της Ελληνικής Θράκης, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών. 116. Α 2005, σελ. 51-78.
- *Elina N. Moustaira*, EXPLICIT – IMPLICIT LEGAL PLURALISM, 2/6/2018, <https://papers.ssrn.com>.
- *Catrinel Motoc*, «*The Roma in Europe: 11 things you always wanted to know but were afraid to ask*», Amnesty International, 23/04/2015, <https://www.amnesty.org/en>
- *Αλή Οσμάν Ουαντούντ*, Σχόλια περί των Δικονομικών κανόνων επί υποθέσεων δικαιοδοσίας Μουφτή-(Σύσταση, οργάνωση και λειτουργία Διεύθυνσης Υποθέσεων Δικαιοδοσίας Μουφτή στις Μουφτείες) - Άρθρο 20, 2 Σεπτεμβρίου 2018, Δικτυακός Τόπος Διαβουλεύσεων Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων <http://www.opengov.gr/ypepth/>.
- *Καλλιρρόη Παντελίδου*, Η ρύθμιση των κληρονομικών σχέσεων των Ελλήνων Μουσουλμάνων, ΕφΑΔΠολΔ, 10-11/2014, σελ. 809 – 821.
- *Λίνα Παπαδοπούλου*, Φυλακισμένες στην Ιστορία: Ελληνίδες Μουσουλμάνες υπό τον ιερό νόμο του Ισλάμ, Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή κ. Πέτρο Ι. Παραρά, εκδ. Αντ. Σάκκουλα 2011.
- *Θεοφανώ Παπαζήση*, Η Σαρία στην Ελλάδα μετά τον Ν 4511/2018, ΕφΑΔΠολΔ, 3/2019, σελ. 241 – 249.
- Οι Πομάκοι-Ιστορία και Καταγωγή των Πομάκων, Μάιος 2017, [People & Culture](#).
- *Ιλκέρ Τσαβούσογλου*, Εφαρμογές Αστικού Δικαίου και Πολιτικής Δικονομίας, 2019, τεύχος 10ο, Νομικός πλουραλισμός, Σαρία και ανθρώπινα δικαιώματα στη Θράκη.
- *Ασπασία Τσαούση*, Διεπιστημονικότητα και Νομική Επιστήμη: Γιατί είναι αλληλένδετες και τι σημαίνει αυτό για την από κοινού ανάπτυξή τους, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2014, <https://ejournals.lib.auth.gr/>.
- *Fernando R. Tesón*, «International Human Rights and Cultural Relativism», Florida State University College, 1985, <https://ir.law.fsu.edu/>.

- *Bassam Tibi*, Islamic Law/Shari'a, Human Rights, Universal Morality and International Relations, Human Rights Quarterly Vol. 16, No. 2, 1994, https://www.jstor.org/stable/762448?seq=1#metadata_info_tab_contents
- *Evelin Verhás*, «Η τουρκική μειονότητα της Δυτικής Θράκης: Ένας μακροχρόνιος αγώνας για δικαιώματα και αναγνώριση», Minority Rights Group Europe Nonprofit Kft. (MRGE), Σεπτέμβριος 2019.
- Έκθεση και προτάσεις για ζητήματα σχετικά με την κατάσταση και τα δικαιώματα των Τσιγγάνων στην Ελλάδα, Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, 2009, ηλεκτρονική πρόσβαση από: <http://www.nchr.gr>.
- Διαδραστικός Χάρτης Στοιχείων Καταυλισμών Ρομά, Συνήγορος του Πολίτη, <https://www.synigoros.gr/maps?i=maps.el.maps>.

NOMOLOΓΙΑ

- Η υπ' αριθ. 344/2000 απόφαση του Μονομελούς Πρωτοδικείου Ξάνθης.
- Η υπ' αριθ. 14/2017 απόφαση Πολυμελούς Πρωτοδικείου Ξάνθης, πηγή Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών ΝΟΜΟΣ 2021.
- Η υπ' αριθ. 102/2012 απόφαση Μονομελούς Πρωτοδικείου Ξάνθης, πηγή Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών ΝΟΜΟΣ 2021.
- Molla Sali κατά Ελλάδα του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης της 19.12.2018 (αρ. προσφ. 20452/14) ΕΔΔΑ, [ECHR CASELAW](https://www.echr.coe.int/)

NOMOTHEΣIA

- *Αστικός Κώδικας*, όπως κωδικοποιήθηκε με το Προεδρικό Διάταγμα 456/1984.
- *Νομοθετικό Διάταγμα περί κύρωσης της Συνθήκης της Λωζάνης*, υπ' αριθ. 238/ΦΕΚ Α' / 25 Αυγούστου 1923.
- *Νόμος 147/1914*: Περί της εν ταις προσαρτωμέναις χώραις εφαρμοστέας νομοθεσίας και της δικαστικής αυτών οργανώσεως, πηγή Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών ΝΟΜΟΣ, 2021.
- *Νόμος 1920/1991*, «Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργιών», άρθρο 5 παρ. 2, ΦΕΚ 11/Α/4.2.1991.
- *Νόμος 4511/2018*, Τροποποίηση άρθρου 5 της από 24.12.1990 ΠΝΠ (Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργιών), πηγή Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών ΝΟΜΟΣ 2021.

- *Αιτιολογική Έκθεση* στο σχέδιο νόμου: «Τροποποίηση του άρθρου 5 του ν. 1920/1991 (Α΄ 11), με τον οποίο κυρώθηκε η Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου «Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργών» (Α΄ 182)», πηγή Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών ΝΟΜΟΣ 2021.
- *Συνθήκη της Λωζάνης, 1923*, πλήρες κείμενο <https://imbrosunion.com/174-2/>